॥ प्रयष्ठकुरू ॥

॥श्रीमंगलमूर्तिर्जयति॥ शंकरमगरं विकर्षयोरं कोपं कैन [illegible] रेवैलं तं॥ लंबोदरमवलंबे स्तंबेरमराजवाहमुखं॥१॥ पुंसामाद्वि
तीयैकलानिधिकुलनेभस्तायसंसारभी विधुंसायमुनींद्रमानसमरोहंसायकंसारये॥ अंकालंबितशिक्षमुज्वलस्मचिंगुंजावतंसा
दिनायंमाशंकमुपागमत्कमल्लमः सल्लायनुत्सं नमः॥२॥ चतुर्भिरास्यैश्चतुरोपिवेदानुश्चारयन्नक्रमतो विरंचिः॥ यागुप्रयच्छा
त्यविशेषमोघसंतोषिशिष्यः शिवमातनोतु॥३॥ धनेनावननतिंमहीधरस्ताभागावत्स्हं शिशेनैवोदंचतिचाहसांत्वनवचोमूका
यितार्हेमुखे॥ त्वाम्प्रेषोषि यथोचितं नहिमवत्वेकाकिनावाहनामामच्याहिति विक्रुवः प्रियतमामानायनोदेशिवः॥४॥ धन्ना
यपन्नो भविकाय दुर्गार्गहाय गौरीमितरेषपंतु॥ अहं महानंदपदस्य धात्राविधाविधात्रीं भिरमाश्रितोस्मि॥५॥ गोर्या गिरीशादिव कार्ति
कधीयो धीरया चंद्रयनेरलंभि॥ आलोकमुद्दीपयितुं नवीनं सदर्पणं मानतुतो महेशः॥६॥ अथ वक्ष्यो कानां आख्यादीकाकृता
सगमत्वान्कृतनामासाचैवंशास्त्रि प्सितप्रतिबंधकविघ्नविघातकं गुरुभिन्नमस्काररूपं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति॥ गुणेति॥
सत्वरजस्तमोरूपान् गुणानतीतो गुणातीतं यद्यपि नैयायिकमते सत्वा [illegible] योगुणाः सांख्यादिवन्नतिरिक्ताः तथापि स्थि
नु त्यादिस्रष्ट्यादिसंहारादिकार्यैर्गुणास्मरादघटदृष्टविशेषाएव सत्वरजस्तमांसीति ध्येयं॥ ईशोऽप्रतिहतेच्छः त्रिगुणसचिव अ राम० १
नेछाश्रम [illegible]

त्वं हु वेधा [illegible] सिद्धांतोपदेशाय [illegible] प्रकर्षेण [illegible] प्रसंगादितो

[illegible]

[illegible] एकजातीय [illegible]

केति। [illegible] हेतुकः [illegible] लरूप

गुणात्रयवान्। [illegible]क्षरमयः। अकारोकारमकारात्मक प्रणववाच्यः। वाच्यतायां मयट्। त्रिमूर्त्तिर्ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मक [illegible] शरीरत्रयवान् सृष्टिस्थिति

विलयरूपाणि कर्माणि कार्याणि यस्तनुते विस्तारयति पुनः पुनः करोतीत्यर्थः। कर्मपरीपाकानंतरं। येत्व पुरस्कारेण ह स्थादिभिर्हेतुभिर्गुणवानुमानं

स्तुचयितुं। ईश्वर एव ब्रह्मविष्णुरुद्रशरीराणि गृह्णातीति मतेनेदं रूपेति। निरुपधिपरहृष्ठस्वप्रहारेण छायाज्ञातिशायिता अथवा इत्यर्थः। त्रिज

गत्त्रिजगद्वर्त्तिप्राणिनां परमगतिः परमहितकर्त्ता। एकः स्वसमानजातीयद्वितीयरहितः। पुरं [illegible] हे पुरनामक दैत्यभेदन कर्त्रे अत्रेन नविग्र

वारणाक्षमत्वं सूचितं। कस्मैचिदिह शिव्याय वानिर्वचनीयमहिम्ने। तत्र हे नु शमितमहिम्ने अपि ज्ञाहो च गुणानीत विशेषणेन महाम्ने पांविशे

षणानां विरोधाभाससूचनाय तत्र विरोधस्याभासत्वं व्याख्यानमीत्या। विरोध ज्ञानंतु गुणपदस्य सर्वत्र वैशेषिक सिद्ध गुणसामान्यपरत्वे

ईश्वरे गुणासत्त्वविशेषणयोर्यथा व्याख्यातयोः मयटः समवायपरत्वे मूर्त्तिपदस्यावच्छिन्नपरिमाणपरत्वे च हृष्टो हि लम्पत्राणि रसंयोगप

रत्वेवा। तनु तद्दसत्राख्यानार्थे रूपे मन्त्रयथोक्तार्थे॰ परमे मन्त्रयथोक्तार्थे एव। एकपदस्य संख्यापरत्वे। सर्वत्र च एकवचनेन एकत्वसंख्याला[illegible]भो। पुं[illegible]लि
देशस्यत्र यथाव्याख्यानकृतिरूपार्थ्योः कस्मै विदर्भितमाह मेदस्य नयोर्महत्वाख्यगुणापरत्वम् इति॥ निजकीर्त्ते रनुवर्त्तनाय स्वनाममंत्र नामवदर्शयन्ने
षावत्ववृत्त सर्थस्य ग्रंथस्य प्रकर्षमाह। अचीक्षेति। अत्र उभयशास्त्रसाराभिज्ञत्कनत्वं हु वैधनरत्याय शास्त्रमिहांतोपदेशागुरुरूकृतत्वं संक्षिप्तत्वं च प्र
कर्षः। मणिनामधारणोपयोगिमणिमाहात्म्यमाह। यत इति॥ ॥ प्रसंगादिति॥ स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वादित्यर्थः। केचिदिहोपोद्घातः संगतिः निष्फल
स्य तत्र संभवे न उक्तिसिध्यर्थत्वादेतच्चिंतायाः इत्याहुः। भूमिमितिकर्तव्यविचारोपयोगि न मर्थ्यहरनीयतीत्यर्थः। एकं एकजातीयं वार्कपेयादिनै एकवा
क्या अविप्रतिपत्तिमंतः पुरुषाः तेषां भावः एकवाक्यता तेनाभिप्रेत्याह। एकेति। अन्येत्वेति। अस्मत्रेवादेशादवहेतुक साधारणधर्मदर्शनादिहेतुकाल्लिविधो
पीत्यर्थः। नान्वयेत्यादि साध्येपि नाभीति हेतुर्नसंगच्छते व्यभिचारादर्शिनः कारणता ग्रहसंभवादित्यत आह। तत्र विचार इति। तथा च विचारे सति यद
न्वयव्यतिरेकगम्यत्वं प्रमाण्यत्वपर्यवसन्नं तन्निषेधस्य विवक्षितत्वान्नोक्तदोष इति भावः। महाविप्रतिपत्तिजसं[illegible]स्यानावश्यकत्वेपि संशयावश्य
कत्वादाह॥ तत्रेति। विचारे संशये सतीत्यर्थः॥ तत्राचारे इति पाठः। विभिन्न सममीचेयमिति मन्ये। तत्राभिमतकर्मसमासाविति मूलार्थइति केचित।
तत्र सत्वेति। तत्रैव सनंतरं कार्यस्येति शेषः। तथा च व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य साक्षात्जनकत्वेपि व्यभिचारशंकानिराकरणद्वारोपयोगित्वं स्येव। य
द्यपि व्यतिरेकसहचारस्य हेसमत्ययिकचिद्व्यभिचारशंकानिरासेऽव। तथापि यत्किंचिदधिकरणीयप्रतिबंधकनिवारणो[illegible]पयोगसिद्धिरिति भावः। नि
यतव्यतिरेकसहचारो वा विवक्षितः। तथा चैतेन सार्वत्रिकस्यपि व्यभिचारशंकावार्यत एवेति भावः। नन्वेवं तुल्यकक्षतयोभयोरुपादानमसंगतमित्यत आ

साहचर्यकत्वरीति। नान्वयगम्या नान्वयसहचारज्ञानसहकृततान्ध्यक्तगम्या। न व्यतिरेकगम्या न व्यतिरेकसहचारज्ञानसहकृतत्वमुपलक्षणमितिमूलमे
वं व्याख्येयं। अभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेनोभयोस्तुल्यवदन्वयव्याप्तिग्राहकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। सूचयति। व्यतिरेकसहचारत्वं तु उक्त
नये त्याग्राह्यः। यद्यपि व्यतिरेकसहचारोऽपि पक्षाक्रान्तो न तेन वंध्येनेति यत्न व्यतिरेकसह चारत्वं तु नेतुश्च समाप्तिसत्त्वे पूर्वमवश्यं मंगलमिति
नियतान्वयत्वं तु न मध्ये स्यादेव यदि च व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतो व्यतिरेकसहचारः स्वं तु नीपलक्षः ऽन्वयसहचारोऽपि नाहत्याः स्वं तु इतः स्यादेव
नचाप्यभ्युपेत्यवादेनाह। नहीति। नचायमभ्युपगमवादो पिकथं शंकाया एवानुक्तिसंभ वादिति वाच्यं। मंगलव्यतिरेके समाप्तिमत्त्वे ऽन्यवत्त्वे
समाप्तिव्यतिरेकः। मंगलनद्याद्येन तद्धेतुसंपत्तौ मंगलतदभावयोः सतोरपि समाप्तिरिति ऽवश्यं समाप्तिरिति नियतोन्वये ग्राहकौ वाच्यश्च सर्वेक्षा नियता
न्वयसहचारग्रहस्य पर्यवसन्नत्वादिति ध्वनितं। तत्र हि तीयमावीयत्वस्य संभवात्। वस्तुतः कारणत्वं नान्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं येन व्याप्तिग्रहवेलात
दनुसारेण सहचारविचारः स्यात्। तस्यापि योग्यतानापरार्थघटितत्वेन कारणत्वस्यापि लक्षणानपेक्षनैः। किं तु स्वरूपसंबंधविशेषः। तद्ग्रहे चान्वय
व्यतिरेकाभ्यां यदा समाप्तिसत्त्वे पूर्वमवश्यं मंगलं यदा न मंगलं तदनंतरमवश्यं समाप्त्यभाव इत्येवंरूपान्वयव्यतिरेकयोः संवलितयोरेव ज्ञा
नस्य जनकत्वमिति यथाश्रुतानावेवसाध्यहेतू इति सारं तस्यापि संशयस्यापि रे दंडं च मूर्तान्तरेण प्रतिबंधकत्वे न प्रतिबंधनियततस्य विवक्षया
वा। अस्ति हि संशयस्याप्रतिबंधकत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य प्रतिबंधनियमः॥ अव्यभिचारे सति व्यभिचारज्ञानाभावे सति ननु कार्यकारणभावग्रह
हीत्यपि प्रयत्ननास्तिकानुष्ठितसमाप्तिस्थले प्रयत्ननास्तिकसमाप्तिमंगलरहितकामंगलासमवहितसामग्र्यजन्यत्वे सति जन्यत्वादिति मंग

कतानुमानपरतयाद्वयंफक्किकायोज्यते। तदाग्रस्थग्रंथप्रकरणोऽनुमानोपन्यासेसंदर्भविरोधोभवतीतिध्येयं। हेतुत्वेनेति। हेतुत्वविशेषितमंगलत्वानुमाने

त्वानुमानंकर्तुं।ग्रकाम तेनान्योन्याश्रयप्रयुक्तमानाद्येनसंकेतेनानुसमाप्तेरितिनाम हेतुमंगलस्यसमाप्तिजन [illegible]

[illegible]

स नुमानमितियावत्। तेनुमत्वेनेतिपाठेसमाप्तेर्विशेषणतामिदं अन्योन्याश्रयोपपादकत्वेऽस्यग्रंथस्यचकारासंगतिरिसफवे

राह।पधेति।अवरूपेति तेनमहत्वेनानेकद्रव्यवत्त्वस्यान्यथासिद्धिर्नवर्तीतिभावः यथाचैवमन्यथासिद्धस्तरवैयर्थ्यनभवतित

थावक्ष्यतेकेचित्तुमंगलासमवहितसामग्र्यजन्यासमाप्तिर्यदिमंगलजन्यानस्यात्तदाजन्यास्यादितितर्केणव्य भिचारशंका

निरासःस्यादतआह।मत्वेलोकेतितथाचमंगलासमवहितसामग्र्यजन्यत्वात्मकविशेषणासिद्धानोक्ततर्कस्यमंगलजन्यत्वात्म

कविपर्ययपर्यवसानमितिभावइत्याकुः अनुमानमितिमंगलंसमाप्तिफलकंसमा प्तेः तदफलकत्वेसतिसफलत्वादित्याकारकं॥

हेतौविशेष्यासिद्धिमुद्धर्तुंमंगलंसफलमित्यनुमानं तद्याचष्टे सफलमिति विशिष्टपदंचेत्यादेःतद्विषयक्रियात्वादिसंतस्यार्थंनि

र्गलितोर्थः। अविगीतत्वेसतिदृष्टसाधनतारा अमरहितस्यपाकृतिःसाध्यतयातद्विषयत्वात् साध्यतयेतिस्थानेफलासत्वस्य

क्रियात्वादितिवा अत्रदृष्टसरोवगाहनादौव्यभिचारवारणायवत्त्वदनिष्टाजनकत्वमविगीतपदेनविवक्षणीयं ननुवेदानि

षिद्धत्वमितितत्वं।केचित्तुदृष्टसरोवगाहनवारणायलौकिकप्रमाणप्रमापितेष्टजनकत्वाभावरूपमलौकिकत्वमधिकंदेयं।अवि

गीतपदंचेवंरूपेनव्यभिचारवारकमितिनत्र।दैवान्मरणफलकेऽश्वमेधीयतुरगरक्षणेव्यभिचारात्। वस्ततस्तर्हितविशिष्टपदंसमस्ताश्रा

तपरंतेनागम्यागमनादौनव्यभिचारः।बलवदिति नचस्वजन्येष्टापेक्षपापदधिकानिष्टजनकतेष्टिकत्वस्यबलवदनिष्टानुबंधित्व

स्यनिःफलकर्मण्यपिसत्वमितिवाच्यं।स्वजन्यानिष्टापेक्षयाऽन्यूनफलेनयद्रहितंतद्बलवदनिष्टानुबंधितष्टिकत्वस्यफलवत्वेसतित्व

धिकानिष्टजनकभिन्नत्वस्यैवाविवक्षितत्वात्। विधेति प्रमादकृतइतिशेषः। हारित्यसरोवगाहनादिकं चाण्डोरा हार्यद्वितीयहेतौ व्यस-
हेत्वात्मकद्वितीयपरार्द्धो।। अफलइति बलवदनिष्टाजनकेहस्तचालनादाविति भावः बलवदनिष्टसाधनहेतुत्वाचारेति यथाश्रुतेपी-
ति तथाचानिषिद्धकृतिविषयक्रियात्वंहेतुरित्यर्थः यथाबलवदनिष्टाजनकत्वभ्रमेणागम्यागमनादेःप्रसक्तिस्तथेष्टजनकत्वभ्रमे-
णनिष्फलेपिप्रसक्तिरस्तीतिनिषेधसंभवादितिभावः यथाश्रुतेतस्यैवहेतुत्वे विप्रवृत्तिनर्विंदप्रमादकृतेसविषिभक्षणाद्दारत्यसरोव-
गाहनेचव्यभिचारि। नः नरकाननुबंधीष्टसाधनत्वस्य प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकरूपावच्छेदेन बलवदनिष्टाननुबंधित्वसत्तोष्टसाधनत्व-
स्यैवासाध्यत्वात्। यद्वा [illegible] नुरागाद्दाहकत्वं इति क्वचित्पुस्तके पाठः श्रुतेपि तदभावादिति नास्ति। तत्र बलवदनिष्टाजनकत्वनि-
यमेसाध्येकष्टकर्मणि तिनविप्रवृत्तिचहेतुव्यभिचारनितप्रकृतेत्व निषिद्धत्वरूपहेत्वभिधानेनोक्तानुरागप्रवृत्तिरधेयं। अत्रबलवदप्रामाप
मिष्टसाधनतांशोविवक्षितं अन्यथाबलवदजनकत्वभ्रमेणाकृतेजलताडनादौव्यभिचारात्। एवंचरागविशिष्टस्यविशिष्टपदेनैववारणाद्वि-
शिष्टाद्विशाहेनद्रेपनादिकं विवक्षितत्वात्तद्वारणायापि अविगीतपदं बलवदनिष्टाननुबंधित्वं चतदर्थो न्यथा। अश्वमेधीयपशुरागरक्षणादेवान्म-
रणफलकेव्यभिचारापत्तेः। नचैवंविशेषणमात्रमेवसम्यक्स्वजन्येष्टापेक्षाधिकानिष्टजनकभिन्नत्वस्यनिष्फलेपिगतत्वादिति। यद्वा
हेत्वेत्याराम्यगमनादौनव्यभिचारः इत्यसंगतिः क्वचित्पुस्तके नास्ति। तत्रयद्यपि यथाश्रुतेपि स्यादिनावक्तव्यः शिष्टाचारेत्यादिनाच गतार्थं तथापि
पूर्वं क्रियात्वेन फलवारणमिहतु स्वजनकविकीर्षस्यादिविवक्षयेति भेदः। परेत्वेति।। पूर्वंप्रवृत्तिजनकभ्रमराहितपरे शिष्टपदेऽवि-
गीतपदमनर्थकं स्यादितुक्ताद्दिष्टसाधनतांशभ्रमराहित्यपरतया शिष्टपदंव्याख्यातं इदानीं तु बलवदनिष्टाननुबंधित्वतानस्याजनक-
तयाप्रवृत्तिजनकभ्रमराहित्यपरे पि शिष्टपदे ऽगम्यागमनेतदर्थसत्त्वात्तद्वारणायाविगीतपदं व्याख्यायते। बलवदनिष्टाननुबंधित्वं

४८
त्रि॰अ॰
४

चतुर्थो यथा हस्तस्य हस्तरोवगाहनेन व्यभिचाराद् इति । अत्रायं संग्रहः । बलवदनिष्टाजनकफलोद्देश्यश्रमरहितकृतिविषयत्वाद् इति साध्ये
हेतुः साध्यत्वेन फलानभिसन्धानरूपक्रियात्वेन वा विशेषणाद्धे[?]वा॰ समत्वाच्छ्रेन्ताचारविषयक्रियात्वाद् इति तृतीयः । बलवदनिष्टाननु
बन्धिकृतिविषयक्रियात्वाद् इति चतुर्थः । यथा श्रौते पीसादिनो क्रोधेन निषिद्धकृतिविषयक्रियात्वाद् इति पञ्चमः । बलवदनिष्टाजनक
वेदप्रामाण्यानभ्युपगमासंभावितकृतिविषयक्रियात्वाद् इति षष्ठः । तत्र पञ्चमपक्षे वक्रियात्वस्थाने स्वजनकविकीर्षसादि विवक्षा
यां सप्तमाष्टमौ । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सति प्रवृत्तिजनकश्रमरहितकृतिविषयक्रियात्वाद् इति नवम इति ।
। ननु बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे साध्यमाने ऽर्थान्तरं
सफलत्वमात्रस्य हेतुनिविष्टतया साधनौचित्याद् इति चेत् । अत्र कश्चित् समाधत्ते । फलकमपि द्विविधं बलवदनिष्टानुबन्धि तदननु
बन्धि च । तत्राद्यनिरासेन विशेषणस्यासिद्धिप्रयोजकतया नार्थान्तरम् इति तन्न बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे हेतुकृततत्त्वे तोऽनेन सिद्धम् इति
वचने व्याघातात् तद्घटितहेतुरूपस्य दुष्टत्वात् ॥ इह कश्चिन् न । नन्वाचार इति पूर्वं व्याख्यानात् । आचारोपयोगिनो बलवदनिष्टा
ननुबन्धिसमाप्तिजनकतात्र साध्या तत्र च बलवदनिष्टाननुबन्धिफलकत्वमेव हेतुप्रविष्टम् इति नार्थान्तरम् इति केचित् । तु एवं सत्य
पि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभागस्य हेतुप्रविष्टस्य सिद्धतया साधनानौचित्यात् तद्विशेषानुमाने कृते साध्यत्वस्यापि साधनायत्वेऽश्रेय स
फलत्वमात्रसाध्ये फलोद्देश्यश्रमरहिताचारविषयक्रियात्वम् अनिषिद्धाचारविषयक्रियात्वं च हेतुर् इत्याहुः । प्रवर्तमानस्येति । परिशेषा
नुमाने प्रवर्तमानस्येत्यर्थः । फलान्तरस्येति । मंगलाचारप्रवृत्तपुरुषकामनाविषयत्वा[?] वच्छेदकोपस्थितत्वाद् इत्यर्थः । तथा च
मंगलेन समाप्तिर् या ययश्चादि फलकं तत्कामनां विना क्रियमाणत्वाद् इत्यनुमानान्तरम् इह

भा

त्रि॰अ॰
४

भिमतं समाप्तिफलकत्वव्यतिरेकोऽपि तस्यैतस्मादेव हेतोः स्यादित्याशंकायामनुक्तेहेतोस्तत्रास्तिद्धि प्रसङ्गोनायप्राप्तिरित्यसमाप्तेस्त
दनीमित्यादिमूलमिति ध्येयं यथा प्रतितिष्ठन्ति ह वाय एता रात्रीरुपयंतीत्यस्येन न बोधितरात्रिसत्रेकामनाविषपदाभावेन फलत्वविशि
ष्टश्रवणोऽपि न स्वर्गः फलं तथा विश्वजित्यपि मास्त्विप्यत आह । रात्रीति । तत्र फलत्वाश्रवणोऽपि प्रतिष्ठात्मकफलस्वरूपं प्रतीति [illegible] त्रीस
र्थवादेनोपस्थितं । अतस्तत्र फलत्वांशमात्रकल्पनात्स्वर्गजनकत्वेतु धर्मिधर्मोभयकल्पनेति गौरवान्न स्वर्गफलकत्वं । विश्व [illegible] ति
ह्निने तथा फलस्वरूपमप्युपस्थितमतीत्यर्थः । विधीति । विशेषाभावे सामान्यस्याप्युपपत्तेरित्यर्थः । पृथक्शंकेति यद्यपि सामान्यतः फ
लेऽवगते विशेषतः फलकल्पनावसरे ऽन्यत्र विश्वजिन्न्यायावतारो दृष्टः इहतु न तदवतारे किं बाधकमित्येतावन्मात्रजिज्ञासायां विश्वजिदि
त्यर्थः संगच्छत एव तथापि स्वर्गकामनायाः समाप्तिकामनाप्रयोजकत्वेनावगमाभावादनुपस्थितकल्पनागौरवादिसत्त्वासि
द्धिरेव मुख्यतोत्र दोष इति भावः । अत्र वदन्ति स्वर्गस्य समाप्तिकामनाप्रयोजककामनाविषयत्वेऽपि साक्षात्फलकामनायाऽवधि
कारिविशेषणतया ऽधिकारिविशेषणीभूतकामनाविषयत्वाभाववतः फलत्वकल्पने गौरवादिति विवक्षितोऽर्थस्तथा च नासिद्धिरि
ति ॥ ननु विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलकत्वे कृते स्वर्गकामनाया एवाधिकारिविशेषणतया तदभावस्यासिद्धत्वादिति । अधिका
रिरूपकल्पनागौरवं विस्मृत्येति । विश्वजि । इदिति मानाभावेनेत्यनेनतं स्वराकांतयेति शेषः । क्वचित्तथा पाठ एव । लक्षितेति गुरु
मते क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्ववाच्यं तदधिकरणावधिकमुत्तरकालीनत्वं लक्ष्यं । न्यायमते तु पूर्वकालीनत्वं शक्यं तदधिकर
णावधिकमुत्तरकालीनत्वं लक्ष्यमिति परस्पराऽसंबंधेन लक्षणोऽवलक्षितलक्षणेत्यर्थः । एवं सति क्रमणीयादौ कोऽतिरिस्यनुशयापाद्य
हः । अस्तत्वेति प्रधानकालेनैवेति प्रधानकालसन्निहितकालेनैवेत्यर्थः क्रमाकांक्षामात्रमिति प्रधानकालसन्निहितः कालः

५

पूर्वोक्तोगौणेतराकांक्षामात्रमित्यर्थः आर्थेति अग्निहोत्रंजुहोतिस्वर्गकामः पचतीत्यत्र यथौदनपाकस्यादृष्टत्वं दृष्टप्रयोजनानुरोधा मवा
त्तथेत्यर्थः स्वर्गेइति॰समानवित्तिवेद्यतयाचात्रस्वर्गफलकत्वाभावोमंगलगतः सिद्धांतीतिहृदयं यद्यप्येवमपिग्रामादिफल
कत्वाभावः पूर्वं साधितं इदानीं च स्वर्गफलकत्वाभाव इति विशेषाभावस्यासिद्धत्वेपि समाप्तीतरफलकत्वसामान्याभावो न सिद्ध
।तथापि विशेषाभावकूटेन सामान्याभावोपि साधनीयो विशेषाभावकूटस्यैव वा हेतुप्रविष्टत्वमिति भावः ननु समानवित्तिवे[illegible] घ
तानात्रसंभवति अनुमाने व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव विषयत्वादित्यस्वरसादाह॰ वस्तुतइति अत्रवंदेति एवं परिशेषानु
मानंव्यर्थंस्यात् समाप्तीतरफलकत्वे सति समाप्तिफलकत्वमेव हि समाप्तिमात्रफलकत्वं॰ तथा च तत्र लाघवावतारे समाप्तिफल
कत्वस्य लाघवादेव सिद्धत्वादिति नैवं समाप्तीतरफलकत्वाभावमात्रे लाघवज्ञानदशायां परिशेषानुमानस्य सावकाशत्वादिति।ननु
लाघवोपनीतस्य न प्रकारत्वमित्यत आह। पथ्यावेति तथावेति स्वर्गत्वव्यापकप्रमाणाभावकत्वेन विश्वासानास्पदत्वमेवानुमानेदोष इत्यर्थः
प्रमतत्नास्तिकसमाप्तिस्थलेमानाभावेन मंगलव्यतिरेकनिश्चयाव्यभिचारनिरूपए एवेत्यभिमानाद्व्यभिचारोत्पादिमत्त्वमित्यके॰
अलौकिकेति अत्रवेदबोधितबलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनताकत्वसाध्येनाचपरम्पराशंकानिरासः वेदबोधितबलवदनिष्टाननु
बंधित्वसमानाधिकरणानिर्विघ्नसमाप्तिरूपेष्टसाधनताकत्वसाध्ये दृष्टांते व्यभिचारइत्याशंका सामान्यरूपेणापि निर्विघ्नसमाप्ति
कामशिष्टाचारस्यैव हेतुत्वात् पक्षधर्मतावलान्निर्विघ्नसमाप्तिसाधनताबोधकएव वेदः सिध्यतीत्याशयेन हेतावप्रविष्टमपि नि एम॰
र्विघ्नेत्यादिविशेषणमुक्तं।अत्रचलोकप्रमापितबलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनताकभिन्नत्वमलौकिकत्वं इष्टसाधनताबोधकमरहि ५
तत्वविशिष्टत्वं वेदानिषिद्धत्वमविगीतत्वं कोडनादौ जलताडनादौ वा गम्यागमनादौ च व्यभिचारवारणाय वैधरागजप्रसक्तौ[illegible]वेनाविगी

भा

न्याग

[illegible] ततयानिष्फलजलताडनादेःशिष्टपदं
विनार्वेरणासंभवादितिव्याख्यानंदूषयतिनत्विति सविषान्नेप्रमादकृतमक्षविषसंपृक्तान्नभक्षणेतान्नकृतेविरागनात।भ्रमकृतदूरस्थसरो
वगाहनादिवंचनेरादर्थ्यं अत्र वदंति नाकाननुबंधित्वसमानाधिकरणलोकप्रमापितादृष्टसाधनतापरस्पतद्भिन्नत्वमलौकिकत्वंतथ
चप्रमादकृतभक्षविषसंपृक्तान्नभक्षणादूरस्थसरोवगाहनयोरनेनैववारणाद्गमनजलताडनयोः [illegible] विगीतशिष्टपराभ्यांवारणात्स्व
त्वापहेतुःयद्वा।विगीतपदेनबलवदनिष्टाननुबंध्यर्थकेनागम्यागमनमिवत्तडनयमपिवार्यं त[illegible]ति।ननु प्रथमकल्पप्रमापितत्वांतद्ब्रीवे
वैयर्थ्यात्तेन[illegible]तद्धनंतद्ब्रीवेनिःफलस्यालौकिकपदेनैववारणाच्छिष्टपदंव्यर्थमितिवा[illegible]स्वर्गजनकत्वबुद्ध्याकेनचित्कृतेकेवलेंगवक्रत
केमकृतोश्वमेधादौचव्यभिचारकत्वात् नरकाननुबंधित्वभागोपिव्यर्थएव।[illegible]गम्यागमनवारकमविगीतपदंतद् दानेव्यर्थंस्यादितिवा
वा[illegible]रूपेनवारकतयासार्थकत्वात्।[illegible]वेदबोधितेष्टसाधनत्वमात्रसाध्यंतद्रूपेणप्रतीतिवा[illegible] तथासतिबलवदनिष्टाननुबंधित्वांत्रांःधपरम्प
रांकायात्रनिरासात्।द्वितीयकल्पेचविगीतत्वेवेदनिषिद्धत्वमितिग्रंथविरोधःप्रमापितत्वांशेवैयर्थ्यंच।[illegible]मपिलोकावगतेस्यादिविशे
षणेनापि।नव्यभिचारइति तथाचाविगीतपदंव्यर्थमितिदोषः [illegible]वितिः अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणारूपेनाशविलर्थः गाविश्र
द्धस्यनिष्फलतयाशिष्टपदेनैववारणात्तन्नचैवंजलताडनादेरलौकिकपदेनैववारणाच्छिष्टपदंव्यर्थमित्यतआह।लौकिकपदंचेति अ
दृष्टार्थकेतितदुपजीवीत्यपिदेयमन्यथास्वरूपासिद्धापत्तेःअदृष्टार्थकत्वेवारदृष्टप्रतिपादकत्वमात्रं अलौकिकपदेनैवचैतावद्
नवारणात्पुनरपिशिष्टपदंव्यर्थमित्यतआह।।शिष्टपदमिति निष्फलेति।अदृष्टार्थकपताररकवाक्यमलकेजलताडनादौव्याप्तमत
ताडनमेधादौचेत्यर्थः।नन्वेवंलोकावगतेष्टसाधनताकभिन्नत्वमेवालौकिकत्वमस्तुबलवदनिष्टाननुबंधित्वांशस्यवैयर्थ्यादितिचेत् न

श्री

~~अलौकिकेतरं चोभयत्र लोकावगतेष्टसाधनताकभिन्नमात्रपरं · अतो न पूर्वोक्तदोषः । शिष्टपदस्येति यद्यपि~~

लोकावगतबलवदनिष्टाननुबंधिताकभिन्नत्वघटिते लोकावगतेष्टसाधनताकभिन्नत्वघटिते च हेतुद्वये तात्पर्यात् यथाश्रुतहेतु
रसाद्द्वयमाह यद्वेति हेतुद्वयमिति अलौकिकाध्वान्ताचारविषयत्वं अलौकिकबलवदनिष्टाननुबंध्याचारविषयत्वं चेत्यर्थः । शि
ष्टपदस्यार्पणादिद्वारा गौणायाः प्रत्नपरत्वात् । अविगीतपदस्य चाप्यवक्रमकृताश्वमेधादिद्वारा गौणयबलवदनिष्टाननुबंधिपरत्वात्
[illegible]
[illegible] । अलौकिकेतरं चोभयत्र लोकावगतेष्टसाधनताकभि
न्नमात्रपरं · अतो न पूर्वोक्तदोषः ॥ शिष्टपदस्येति यद्यपि अलौकिकाध्वान्ताचारविषयत्वरूपो हेतुः पूर्वमेव व्याख्यातः इति पौनरुक्त्यं
तथापि वेदप्रामाण्योपपादकद्वितीयहेतुमादाय भेदः अविगीतत्वं च बलवदनिष्टाननुबंधित्वं अतो नैककृतैकमहत्तयागादौ व्यभि
चारः अत एवैवेति ॥ पूर्वव्याख्याने शिष्टपदस्य वेदप्रामाण्योपयोगित्वपरत्वाभावात् प्रकाशविरोध इति भावः केचित्तु शिष्टेः य
क्षधर्मताबलात् साध्यविशेषलाभ इति पूर्वोक्तकल्पद्वयं रागा यादिरूपेति यत्कामेत्यर्थः अवच्छिन्नसमाप्तिकामेति शेषः
। केचिद्विशिष्टशिष्टेतिपाठः तदा विशिष्टपदस्यैव समाप्तिकामार्थकत्वान्न दोषः अन इति सामान्यव्याप्त्यनुसरणादित्यर्थः । न व्यभिचार इति र
गादाविशेषः । पक्षधर्मताबलादेव साध्यविशेषलाभ इति पूर्वमुक्तं तत्र तत्प्रकारकप्रतीत्यभावादनाश्वासेनापि तीत्यपामा
शयः । यत्तत्पदार्थागर्भसामान्याप्रसिद्धेर्व्यतिरेकपर्यवसानमेवेत्यस्वरसादाह । ताद्रूप्येति । नन्वेवं समाप्तित्वं शेवेदमूलकत्वाद्यतादृना
श्वासेनापैतीति पूर्वोक्तदूषणं तदवस्थमित्यत आह फलेति समाप्तिरूपेष्टस्येत्यर्थः । पविशेषादिति समाप्तीतरफलकत्वे सति वेद
बोधितबलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनताकत्वादित्यर्थः । अस्मादृशः पाठक्रमो त्वर्थमात्रिकः । अनुमानस्येव प्रयोगित्वाद् यद्यपि मंगल

स्यसमाप्तिपूर्वकत्वेसार्वत्रिकेनिश्चितेतत्सिद्धसाधनात्कथमनुमानसौकर्य्यंतथापिमंगलंसमाप्तिनियतपूर्ववृत्तीतिनिश्चयेपिप्रमत्तः
कृतमंगलप्रतिविशिष्यानिश्चयादनुमानप्रवृत्तिरितिभावः शाब्देनेति वेदस्वरूपशाखाविच्छेदकतयाऽनुमानेनेत्यर्थः शाब्दस्येदानीमबोध
कत्वात् स्वमतेऽपि आहअनुमानाभ्यामित्यग्रेतेनमूलत्वश्रुतिपरम्परैवतत्परमेव अथवाऽन्याख्यासमवायत्वेनैकमात्रेणसर्वत्रबोधक
त्वनिर्देशः वस्तुतोमीमांसकमतेनेदंतन्मतेनतदर्थज्ञापकत्वस्यैवशाब्दबोधाङ्गत्वात्अनुमितवेदादर्थान्वयबोधादिति ननुविघ्नजन्या
येनैतस्यमंगलस्ययदिफलान्तरराहित्यंस्यात्तदंगंस्यात्यदिवाऽङ्गंस्यात्तदाएकाधिकारिकर्तृकंस्यादितिलाघवमित्यस्त्वतआहयुक्तफलान्त
रराहित्यस्यप्रधानसाधारणत्वेनाङ्गत्वानापादकत्वादितिसाङ्गोपाङ्गमूलमवतारयति ननुमंगलमिति कृतेऽद्यापनत्वंप्रतिसंधेय
मितिशेषः आहेतितथाचफलवत्सन्निहितत्वादिविशेषणसहितस्याङ्गत्वप्रसञ्जकत्वान्नोक्तदोषइतिभावः केचित्तुप्रसंगसंगत्या
ऽङ्गत्वानुमानयन्मूलमित्याहुः आरब्धकर्म्माङ्गत्वेअत्रावान्तरवाक्यरचनादिरूपप्रधानकर्माङ्गत्वात्आरब्धकर्मांगत्वेनान्तरंतथाचेतिशेषः त्वमि
तेनारब्धकर्मसमानाधिकारिकमितिप्रयोजननिर्देशेनत्वारब्धकर्म्मांगत्वस्यव्याख्यानं अन्यथाप्रधानेच्छ्तिवारणायेतत्पूर्वम्पि
रं स्यादितिविशेषणान्यर्थंस्यादित्यवधेयं आहगीयादिवारणायकर्म्मार्थितत्वात्तिविशेषणानस्वरूपोपकारकत्वफलोपकारकत्वपक्षयोर्य
थासंख्यमावश्यककर्म्मत्वादिना अत्रावान्तरवाक्यरचनादिस्वरूपमेवविघ्नविघातद्वारामंगलेनक्रियतेयागस्वरूपमिवावघातादिद्वाराव्री
हिमितिस्वरूपोपकारकत्वपक्षः चरमवर्णध्वंसात्मिकासमाप्तिःकीर्त्यादिफलवतीविघ्नविघातद्वारामंगलेनक्रियतेस्वर्गोप
लब्धिवपरमापूर्वंमंगापूर्वंद्वाराप्रयाजेनेतिफलोपकारकत्वपक्षः तत्रचप्रथमकल्पेसमाप्तिसाधनत्वंवादोषविघ्नध्वंसद्वाराप्रधा
नकर्मजनकत्वेसमाप्तिप्रयोजकत्वेवपर्य्यवसि[illegible]तदतिध्येयं निष्पत्तिःस्वरूपाविकारिताएकान्योन्याभावघटितत्वादन्यायास

७ मि

नां चा ˇ प्रेत्याह। तदर्थश्रुतीति। कर्म्मेयतामर्षान्तकैर्म्मेकदेशे व्यभिचार इत्यपुक्तं तथापि तत्रागतत्वादित्यत आह। फलेति। प्रधानतापयोम
धिकरणासेस्यर्थः चैसिति नचचैसवंदनादेः फलाप्रसिद्ध्याप्रधानफलातिरिक्तफलाभावस्याप्यप्रसिद्ध्या कथमियं व्यभिचारश्चेत् इति वा
अप्रधानफलत्वाभिमतातिरिक्तफलाभावस्य तदर्थत्वात् नियमत्वइति यद्यपि व्यक्तिविशेषउक्तस्थलेपि नियमोऽस्त्येव सामान्यनियम
स्तां मंगलेपि नास्ति। नहि सर्वत्र कर्म्मारंभे मंगलं क्रियत एव तथापि काम्यानुरोधे न निर्विघ्नसमाप्तेः फलत्वपातात् इत्याफलवत्कर्मेति
मोः मंगलं नियतमेवं मंगलेन विना कर्म्मसाक्षात् फलासिद्धिरिति वक्तुं तः फलवत्कर्म्मणि प्रमाण स्वनियमो निश्चयो इत्तनि[illegible]यो इं श्र
त्वभ्रम राहि स्वमिति पावत्तेन नियमाशात्वादितिमलार्थः। यथाश्रुतेत्विति। ननु फलान्तरसत्वासत्त्वव्यतिसंधानाप्रतिसंधाने अपि
विरुद्धे व्यक्तिभेदमाशपत्त्वाविरोधे प्रधानीभूतत्त्वाबाधनस्थले तेनैवा[illegible]पवादान्त्रिरगतार्थो बाध्यो रेवसत्वासत्वाभ्यां किमपराद्धमिति
चेन्न फलान्तरसत्वासत्त्वयोरपि प्रतिसंधानाप्रतिसंधाने एव प्रयोजके इत्यपञ्जीव्यत्वादिदमेवाहतमिति यद्वा फलान्तराप्रतिसंधानप
देन स्वसन्निहितकर्म्मफलवत्त्वप्रतिसंधानमुक्तं। तथाच प्रधानफलवत्त्वप्रतिसंधानस्वतंत्रफलवत्वप्रतिसंधानंचाद्य प्रधाने[illegible]व नियामक भा
मेकव्यक्तावपि अत एव लक्षणां चात्र कल्पप्रधानोपकारकत्वमात्रमिति वक्तव्यइति यद्यपि हीनमस्कारादावनुद्देशमपि फलं भवत्येव
तथाप्युताहन्नामेवं मंगलपक्षीकर्त्तव्यमित्याशयः। ननु फलान्तराभावगर्भितेन हेतुनाङ्गत्वे सिद्धे हेतुनिश्चयाप्तिः सिध्येत्तत्र मथाअनु
कूलतर्कविरहकालीनव्यभिचारसंशयेन प्रतिबंधाद्व्याप्तिग्रहाकैवस्यात। सिद्धापाव्याप्तावनुमानादङ्गत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यत आ रमः
ह अयं चेति प्रतिसंधीयते व्यभिचारसंशयनिरासद्वाराव्याप्तिग्रहेनेनेति तर्कमन्याकारस्तत्त्वरूपं तदेत्यनंतरमंगंस्यात ततस्सवेतिप्र ७
रणीय नान्योन्याश्रय इति अङ्गत्वानुमान पर तयेव वयैरिदं व्याख्यातं नेष्यामंगलसिद्ध्य फलान्तराभावेलाघवमेतावन्मात्रे यत्र प्रतिसंहिते

भावनिश्चयः तस्मिन्क्षसखं [illegible] गत्वानुमानमित्यन्योन्याश्रयः स चान्यव्याख्यानेना। हीसर्थः फलान्तरा १

तत्राङ्ग·त्वनिरूपणानन्तरं द्वैफलान्तराभावो निरूप्यते तु शङ्कानन्तरं एवेत्यन्योन्याश्रयदोषो यमायाततः किन्तु सर्वेषां क्रत्वनुगुणत्वात् तथैव संगतौ [illegible]
[illegible] प्रसंग संगतिर्नाद्रियते इति प्रतिसंधानाकारस्तथाख्यानेऽभावः। ननु कर्म्मार्थिन इति विशेषणस्य फलान्तराभावविशेषणस्य च
साधनापवारेत्यादिमूलं तच्च प्रतिसंधानाकारपक्षे न युक्तं अप्रसिद्धस्यैव प्रसञ्जकत्वादित्याशङ्क्याने दं हेतु साधनापमूलमपि तु लाघ
वप्रतिसंधानस्य प्रमाणसहकारेण फलान्तराभावपक्षे वसापित्वं कथं न परमित्याह· [illegible]
[illegible] ·बाधनादिति अत्र स्वरूपासिद्धिमिति। लाघवगम्यस्य फलान्तरस्य [illegible] वस्व भा
रूपस्य बाधितत्वादसिद्धिमित्यर्थः॥ प्रसंजनपक्षे यथाश्रुतं स्वरूपासिद्धेः संगत्याप्तेः सिद्धं नागमिति न लौकिककर्म्माङ्गमि
त्यर्थः। [illegible]नालौकिकांगे व्यभिचारः। लौकिककर्म्माङ्गे· साध्याव्यापकत्वादाह [illegible]मेति अलौकिकत्वरूपे सर्थः। नच सि
द्धेनेति अत्रके[illegible]त्रंगत्वसाधकहेतोनुभयसिद्धतया बलवत्त्वशंकापास्य मते तदसिद्धिप्रदर्शनापविश्वजिदिति। ततश्च सत्प्र
तिपक्षत्वमप्यदुष्टमिति वदन्ति· तन्न अलौकिकत्वस्याप्युभयसिद्धतया एवं हेतोरुभयसिद्धत्वमादायाधिकबलत्वशंकापात्त्रनु
र पक्षे त्थानात प्रतिसंधानाको[illegible]सत्प्रतिपक्षापोगाद्वाशंकते· साधनव्यापकेति। स्वोक्तां स्वरूपासिद्धिं व्यस्यादयति। साध्यव्यापकेति।
लौकिककर्म्माङ्गत्वव्यापकं लौकिकत्वं तन्निवृत्त्या लौकिककर्म्माङ्गत्वनिवृत्तिर्वैदिककर्म्माङ्गत्वव्यतिरेकश्च यथा दिग्धाकुक्षिप मा
णमंगत्वे सिद्ध एवेत्यङ्गत्वसामान्याभावेन फलान्तराभावे सतीत्यादेर्योप्यस्य व्यतिरेकः सिध्यन्· विशेष्यभागस्य सत्त्वात् फलान्तराभाव
रूपविशेषणांशत्वावपर्यवसा[illegible]
नीत्यर्थः अत्र साध्य[illegible] साधनपदेऽप्यापाद्यापादकपरे अग्रे हेतुपरं व्यापादकपरं· केचित्तु अलौकिकत्वावच्छिन्नसाध्यव्याप
म

केऽलौकिकाङ्गत्वनिवृत्ते सत्यर्थमाह ॥ [illegible] अलौकिकाङ्गत्वादिनो मङ्गले नविहेतोरसिद्धेः [illegible] चेति ॥ फलान्तराभावाङ्गत्वसमानाधिका
रिकत्वक्रमेण लाघवावतारसंनिहितलाघवोपपादकस्याङ्गत्वस्यैवावतरणं न दूषणमुच्यतामिति नवे सत्यर्थः ॥ मुच्यत इति ॥ तथा च नन्वि
त्यादिग्रन्थे पक्षवादिनोपि मुच्यतः फलान्तरविरह एव बाध्य इति भावः बाधेति यद्यपि बाधासिद्धौ न तत्र काकथमापादकाभावनिर्णं
यः अधिकं लत्वेन तत्सिद्धौ तु साध्यसाधके तादिकमलग्नकं तथा च यथाश्रुतमिदमनुपपन्नं तथाप्येवं व्याख्येयं हेत्वभावफलान्त
राभावस्तूपपादकाभावनिश्चयं विना बाधासंभवात् लाघवज्ञानं बाधनासंभवात् अङ्गत्वनिराकरणमुखेन लाघवज्ञानं बाधप्रयोज
को व्यापकस्यालौकिकत्वस्याभावो यथास्ति तथा साध्यस्य प्रतिसंधेयस्य साधकोऽनुगुणो यो हेतुः फलान्तराभावस्तस्मात् अयं भावः
अङ्गत्वे बाधिते तत्प्रयोज्यलाघवप्रतिसंधानमास्तां फलान्तराभावस्य बाधे तन्मूलकफलैक्यलाघवप्रतिसंधानं स्यादेवेति नन्वङ्ग
त्वमित्यादिनाक्षमस्त्वाधिकरणाविरोधं शङ्कते इति केचित् वस्तुतो लौकिककर्मप्राशस्त्यप्रमाणतावच्छिन्नाङ्गत्वव्यापकं लौकिकत्वमुपाधि
रिति शङ्कते नन्वितिमूलं अङ्गत्वावच्छिन्नेति लौकिककर्माङ्गत्वाभावे साध्ये एतद्धेतूपकारजनकत्वमुपाधिरित्यर्थः प्रधानीभू
ते लौकिके कर्म[illegible]णि उपसाध्याव्यापकत्वादाह [illegible] वेति तथा च व्यापकत्वाभावादिति लौकिकत्वनिवृत्तिं प्रति लौकिककर्माङ्गत्वाभा
वस्य व्यापकत्वाभावे तदभावात् लौकिकत्वनिवृत्तेः अङ्गत्ववादिनां पक्षसाध्यं लौकिककर्माङ्गत्वं तदभावो नेत्यर्थः यद्वा व्यतिरेके उ
पाधिमन्तरेणा लौकिकत्वस्य लौकिककर्माङ्गत्वं प्रति व्यापकत्वाभावे तदभावाल्लौकिकत्वाभावान्न लौकिककर्माङ्गत्वरूपसाध्याभावइ
त्यर्थः ॥ उपाधेः पक्षे साधनाव्यापकत्वप्रदर्शनाय पक्षेति मूले तथा च [illegible]मिति उपेयेति ॥ अपूर्वद्वारेणोपकारजनकत्वस्योपाधेर
ङ्गत्वावच्छिन्नलौकिककर्माङ्गत्वाभावं प्रतिव्यापकताग्राहकमाहेत्यर्थः ॥ अयमाशयः अङ्गस्य लौकिककर्माङ्गत्वाभावव्याप्य

दृष्टत्वेऽपि उपकारजनकत्वमेव वाच्यं। प्रतिबंधकाभावस्य चैलौकिककर्म्मसहकारित्वेनापि तज्जनकस्य लौकिककर्म्माङ्गतावत्त्वं पक्षावाप
त्तेरिति। ननु वैदिकाङ्गः मङ्गलस्य न्नोपष्टम्भकत्वोपाधेः साध्याव्यापकतया लौकिककर्म्मासहकार्युपकारजनकत्व उपाधिर्वाच्यस्तथा च पक्षे
ष्वुपाधिसत्वेन साधनव्यापकत्वमिति शंकते पृष्ठ्यपीति लौकिककर्म्मानपेक्षणीयोपकारजनकत्वमिति शेषः अनपेक्षणीयेति लौ
किकेकर्म्मानपेक्षणीये स्वर्थः। एवं च उपाधिनिवेशने। पक्षेतितस्य चेति न्यूनत्वपक्षिके साधनाव्यापकत्वपरे एव तत्र च सहकारित्वे
ति अपेक्षणीयपदैवैयर्थ्यमिति ध्येयं। ननु यथा पेक्षणीयजनकत्वात्लौकिकमपि मंगलं लौकिककर्म्मांगं तथांगुष्ठदवाङ्कुवंधनादिकमपि लौ
किककर्मांङ्गं मास्त्विति शंकापाम एवं चेदिति मूलं तद्व्याचष्टे। एवं चेदिति। यद्वा साध्याधिकरणीभूते प्रयाजादौ उपाधेः सत्वप्रदर्शनार्थम
एवं चेदिति मूलं तद्व्याचष्टे। एवं चेदिति अत्र चवकलेदं द्रष्टव्यं कुवंधनादौ सत्वं मांसविक्रानवद्व्रीहिणा प्रयाजाधिकृते दक्षिणवाहुवंधनस्यानङ्ग
त्वापत्तेः त्वावच्छिन्नलौकिकानङ्गत्वरूपसाध्याधिकरणत्वाभावादिति। केचित्तु तस्यापदृष्टत्वेऽप्युपकारेस्तादृशमंगले लौकिकर्त्तृत्वे। एवं दृष्टेऽपि उपकारज
नकत्वलक्षणप्रयोजकोपदर्शनमुखेनालौकिकत्वहेतोरप्रयोजकत्वपरमित्याहुः। अनपेक्षणीयजनकत्वेऽपीति। एवं च नैकमप्यनपेक्ष
णीयजनकत्वं न त्वसाधारणेन तारमेवं अत एव मंगलं साधनानपेक्षणीयजनकत्वेन मंगलोपाधिसत्वात्साधनव्यापकत्वमिति भावः
तव्यमिति भावः सतीति। गौरवादिदंत्तमेव तद्व्याख्यानं मंगलजन्यादृष्टस्योत्तेजकत्वपक्षे विघ्ननिवृत्तिविनाशिकापि कार्यं संभवति यद्यपि तथापि
विघ्नाभावापेक्षया मंगलजन्यादृष्टाभावविशिष्टस्य विघ्नस्याभावे हेतुरित्याह उत्तेजकत्वेऽपीति। यद्यपि वर्षादिरेव प्रथमा
मासमाप्त्यर्थमिति कलापोद्देश्यत्वेनाहितसंस्कारकालोपाधौ मंगलादेनाशे समाप्त्यभावप्रसंगेन तत्रोत्तेजकत्वमवश्यं वाच्यं न
थापि विघ्नध्वंसकसमाप्तेनं तथात्वमिति। पक्षान्तरमाह तत्रादृष्टं विघ्नरूपं जन्यते तदेवं मंगलेन नाश्यते ननु संस्कारकालोपाधौ प्रति

१

मंगलस्योत्तेजकत्वेतेति भावः।कल्प्येतिमूले प्रयाजादिकं विना दर्शाद्यदर्शनात् प्रयाजादेः सामान्यत एव हेतुत्वं मंगलत्वेन विनापि प्रमत्ता
नुष्ठित समाप्तिदर्शनात्तस्य विघ्नध्वंसशालीयसमाभावे च हेतुत्वात् तेन च विघ्नध्वंसस्यैव द्वारत्वौचित्यात् दलाघवमिति तन्नावः।नन्तु मंगलज
मापूर्वध्वंससमाप्तिसामान्यहेतुतापानव्यभिचारनिरवयः प्रमत्तादिस्थलेपि जन्मान्तरीयमंगलसंपादिसत्त्वात् सामान्यतः इति मूले तं
त्रेच विघ्नाभावद्वारकत्वेप्रतिपाद्यमानेपि नापूर्वद्वारत्वबाधलभ्यते पूर्वं जनयित्वा विघ्नाभावजननसंभवादित्यत आह इति मनसि कृत्वे
ति।विघ्नाभावस्यावश्यकत्वमेवमनसि निधायेत्यर्थः।कल्प्य इति।मंगलं विघ्नविघ्नकादाचित्काभावाभ्यन्तज्जनकं विघ्नतान्यन्तेव क्रियमाण
त्वादितिसामान्यतो ज्ञात समाप्तिकामप्रवृत्त्यनुपपत्त्या विघ्नजनकत्वे निरस्ते प्रागभावस्याजन्यत्वात् तज्जनकत्वे च निरस्ते विघ्नध्वंसजनकत्वम
वस्थितेसमाप्तिकामप्रवृत्त्यनुपपत्त्यैव तस्य मुख्यफलत्वे बाधिते परिशेषाद्विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वमित्यर्थः।आह इति।।यद्यपि द्वारत्वमत्रापि क
ल्प्यं।।तथापि पूर्वकल्प्ये द्वारद्वारत्वयोः कल्प्यत्वमिहतु द्वारस्यत्वात् ... इति भेदः मूले च द्वारत्वपदेन द्वारमेवाभिहितं केचित्तु विघ्नध्वंसवि
शिष्टसमाप्तिं प्रतिवेदेन मंगलस्य कारणत्वबोधनात् विघ्नध्वंसे मंगलजन्यत्वं समाप्तिजनकत्वं च संसर्गमर्यादया भासत इति ह्रादेव द्वार
त्वनिश्चयमाहुः।प्रकारेति द्वारेत्यर्थः।लौकिकांशे त्वविरोधप्रसंसात्पार्थमाह।यथेति तथा च श्रुत्वा हुत्वं धनस्यैवेत्यर्थः।तत्तन्मात्र
धिकारस्येति।प्रवृत्तिप्रयोजकस्येत्यर्थः।अन्यथा तन्निश्चयहेतुत्वापत्तेरिति।सर्वधेयः।केचित्तु इत्व विशेषणावच्छिन्नप्रतिसंधानजन्यकार्यत्वं तत्तन्मा
नुरोधेन परमते सर्वेषामधिकारिविशेषणानामवच्छेदकत्वेपि नैयायिकमते न तथा प्रवृत्तिं प्रति साक्षादनुपयोग्यधिकारिविशेष
णास्यैव निश्चयापेक्षणात्।।स्नानकामनादीनां तु साक्षाद्वोपयोगादिति यथाश्रुतमेवाहुः।तत्र समाप्तिकामनोऽधिकारिविशेषणस्य
च निश्चितत्वेपि तिर्यथविरोधात्।अतएव सादिमूलेवैदिकेऽधिकारिविशेषणनिश्चयस्यावश्यकतया विघ्ननिश्चयप्रसंगानोपपत्ते पूर्वत्वे

राम०
१

रितध्वंसार्थिप्रवृत्तिंप्रतिदुरितनिश्चयस्य हेतुत्वेनेति भेदः। तथाचात्रापीति। शौचाचमनादावविद्वदीत्यत्र। न मात्रवदनधिकारिकत्वे सतीतिवि
शेषणासिद्धिर्मंगलेपीत्यर्थः पुरुषविशेषगतयानिश्चितस्य प्रवृत्तिद्वारा फलहेतुत्वमधिकारित्वं तच्च विघ्नध्वंसे भवतीत्याह फलहेतोरिति
साचनिश्चितैवेति मूलं यद्यपि स्वरूपसत्साकाम्ननयाप्रवृत्तिसंभवे किमर्थं तन्निश्चयधावनं। तथाप्यधिकारिविशेषणत्वमेव प्रवृत्तिजन
कनिश्चयविषयकत्तावच्छेदकमुक्तरीत्या निश्चयघटितमेव चाधिकारिविशेषणत्वमिति भावः निश्चितत्वं फलहेतुत्वं ज्ञापयतापुरुषगत
त्वेनज्ञातस्य प्रकर्तृकत्वमधिकारत्वमिति मन्वानस्य मतं प्रतिपतितमूलेनिर्वक्तिविदितमिति मूलं यथाश्रुतेज्ञानसामान्यप्रयोजकताया विवक्षितायां
पूर्वोक्तमेव दूषणं नन्वपि वेति मूलमसंगतं दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्तौ दुरितनिश्चयहेतुत्वस्य पूर्वपक्षितत्वादत आह निष्ठेति। तत्कर्त्तीनेमति॥
असंभवि। अप्रयोजकत्वादिति भावः। नन्वेनोपाधिकत्वमेव विपक्षबाधकं स्यादत आह। दुरितेति॥ दुरितध्वंसस्य नियतधर्म्मप्रकारकेच्छा
पूर्वकत्वमुपाधिरित्यर्थः। प्रारब्धप्रतिबंधकध्वंसत्वमुद्देश्यतावच्छेदकमिति शेषः॥ अदृष्टत्वस्येति। अदृष्टत्वस्य ध्वंसेत्यर्थः वस्तुतो
ननु विघ्नसंशयदशायामित्यादि पूर्वपक्षे विकल्पनीयं। किंपापध्वंसार्थिप्रवृत्तौ पापनिश्चयस्य हेतुत्वमुत सामान्यत एवानिष्टध्वंसार्थिप्रवृत्तावनिष्ट
निश्चयस्य हेतुत्वमिति आद्ये विघ्नसंशयदशायामित्यादि मूलं द्वितीये। पिवेति मूलं ननु फलावच्छे[illegible]वनिश्चयः प्रवर्त्तकः विघ्नध्वंसात्मकफलस
न्देहेचसमाप्तौसाधनताकापामूलंविवेति। स्फुटः खादिरः खड्गवः। नियोगो दृष्टः तत्प्रसंगाबाधादिति। प्रकृतिप्रसक्तस्वभावेणाविहतत्वादिति दर्शा
तिभावः सर्वयागानामिति। सर्वासामिष्टीनामित्यर्थः तासां दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वादिति भावः। सामानाधिकरण्यमिति। एकधर्म्मा
वच्छिन्नान्वयित्वमित्यर्थः अनुवादे विवादादाह नवेति। नियोगसाधनद्रव्येण यागः कथमित्याकांक्षायां नियोगसाधनस्तुषद्रव्यमवहन्ती
तिनाकांक्षिताभिधानमित्यर्थः। व्यतिरेकनिरूपणे। व्यतिरेकनिरूपणः। किंत्वलउदाहरणप्रदर्शनस्थलं। देवतावाहनमुदाहरणं दृष्टा

१०

श्री

न्तेः तस्य मर्थः व्यतिरेकनिश्चयदुःसाध्यमित्यहार्थं देवतावाहनं दृष्टान्तउक्तः ततश्च चक्रावसंवादापेः प्रतिबंधकः प्रतिबंधकोऽन्तर्व्यतिरे
कनिश्चयसमानविषयकसंशयत्वादित्यनुमाने विशेषणां [illegible] सर्वैर्दर्शनार्थमित्यलप्रदर्शनमिति वाक्यार्थमूलेऽग्न्यामादिकं स्यंव षेवं ॥ वक्त
नत्वमलेनान प्रयोजकमध्यवर्तिव्यतिरेकत्वाने पूर्वं कर्मणां ॥ ननु छिन्नमिस्यव दृष्टान्तत्वं नन्वविकाकारोपि संपाद्यते इति नैमित्तिके होस्या
दित्येयेन पर्वोक्तिव्याप्तिबाधनादसंगतिमाशंक्याह ॥ यद्विहेति प्रवृत्तसभावमिति ॥ तथा निमंगे नैमित्तिकेपि निमित्तसंनापरस्थायां प्रवृत्तेः स्यादित्या
शंक्य प्रकारान्तरेणात न प्रवृत्तसंभावमुपपादयतीत्यर्थः ॥ प्रधाने नैमित्तिके भक्तोऽश्लेषरूपं निमित्तमधिकारः प्रधानाधिकारिणाएवचाङ्गः विकार
इति देवतावाहनेपि भक्तोऽश्लेष एवाधिकारः न सप्रवृत्तिदिने सत्वाद्देवतावाहनस्यानुष्ठानमिति नैमित्तिके हीति मलस्यार्थः ॥ नन्वेवमाश्लेषाभा
वादित्येवं वक्तव्ये निश्चयग्रहणं किमर्थमित्यत आह ॥ निश्चयेति ॥ यथा ऽधिकाराभावो बाधकस्तथाधिकारनिश्चयाभावोपीति स एवोपा [illegible]
[illegible] न्त इति भावः । एवंमति
प्रयासेगौरवादाह : वस्तुत इति ॥ अश्लेषाभावात तन्निश्चयाभावाच्चेति हेतुद्वयमिहाभिप्रेतं इति तत्त्वं नन्वेवमिति ॥ प्रधानेक्ष्यपाहस्य निमित्तत्वात्तद
गैः केषुचित्तेऽपि तस्याधिकारत्वात्तदभावेऽनुष्ठानं न स्यादित्यधिकारासत्त्वप्रयुक्तेः ॥ ननु छिन्नेदोषइत्यर्थः ॥ अपि चेति ॥ तिथ्युद्देश्यविहितकालज्ञोवि
वक्ष्यते तस्य माध्याधिकारिविशेषणावतामपाऽवच्छिन्नमिदं कर्तव्यमित्येवंरूपनिश्चयस्यश्राद्धादौ मनसा सम्भवादिति भावः ॥ मलेऽधिकाराभावा
न्न कर्तव्यता निश्चयाभावात ॥ नाद्यः ऽधिकारानामनुष्ठानमित्यर्थः ॥ अन्यथा कर्तव्यतानिश्चयस्याधिकारत्वे तन्निश्चयस्य प्रवर्तकत्वापत्तेः ।
न च प्रवृत्तौ तन्निमित्तरूपाधिकाराभावोपसंहारोपपत्त्या मन नुष्ठानमित्येनैव न दुरुपसंहारादिति ॥ प्रवृत्तेर्दिनस्येति मलं ॥ यद्यपि यत्र किंचिदङ्गं
होनेन भयं तस्य साक्षादङ्गं देवतावाहनबाधापेक्षया ऽङ्गाङ्गं प्रवृत्तेर्दिनबाधस्योचित्याद्देवतावाहनमर्हत्येव । तथाप्यधिकृतस्यांकिंचिदं

प्र

प्र

रा.म.०

१०

गत्वाप्यापिकर्मनिर्वाहः कालहानौ तु नाधिकृतत्वमस्ति । कालस्याधिकारिविशेषणत्वादिस्य वधेयं । अधिकारितिमलं रत्न तु स्वतेस्थः
न तु च इष्टदेवतावाहनमंगमिस्य त्र प्रधिपदंस्यान्निष्ठ आतिरिक्तपरं तथापूर्वं दिने देवतावाहनमि चेदेवतावाहनपदं समिष्ठिउ आदेव
तो तेनातिरिक्तपरमन्त्र मैवं प्रथमेलाघवादिति आपकाकावे नाउक्तः स्ववाधार्थं न चितिमलं नन्वच प्रधानविधिविधेयत्वं लौकिकाउक्तं
पुनासीत्यत आह वैदिकेति प्रधानेतिमलमण्डकं । न हि प्रधानविधिरेवाउक्तः विधेनेद्दसांकत्वस्य नाद्ध स्यत् त्रिये क्षत्वादितिमलाउ
तारेणाध्याचष्टे प्रधानेति केचित्तु प्रधानकर्तव्यताबोधकविध्यपेक्षणीयविधिबोध्यकर्तव्यताकत्वं प्रधानकर्तव्यताबोधकविधेकवा
क्यतायन्नविधिबोध्यकर्तव्यताकत्वं वा मलार्थ इत्याहुः नच प्रथमे एकदेशः अपेक्षणीयं नयलौकिकप्रमाणस्य कर्तव्यताबोधने शास्त्रीन
रपेक्षत्वात् । द्वितीये एकदेशः एकवाक्यतापन्नेत्यस्य शास्त्रस्य तन्त्र शंकाक्षत्वादिति पेयं । अपूर्वं यादि । अप्यतुकत्वउपाधिर्व्याख्याचारेत्यादि
नाच बाधा मलेवि विवक्षितः । तदंगत्व विधानादिति मलं लाघवसहकारेणाउक्तः स्वपर्यवसानादिति भावः समाप्त्यर्थं वा कारणं चेनादि व्यापारः के
त्वं यत्र इति लौकिकं प्रमाणं प्रतिबंधके सति कथं समाप्तिः स्यादित्याकांक्षायामुपस्थापयति । तत्तश्च प्रतिबंधकाभावसंपादकोपि व्यापारः
कर्तव्यतं मंगलविषयप्रमाणप्रवर्तमानं भवति तत्सापेक्षमित्याह मूले प्रतिबंधकेति मूले लौकिकेति । मंगलगोचरोक्तप्रमाणस्य
स्थः । व्याख्यानान्तरे तु लौकिकप्रमाणस्य वाक्यावचनादिगोचरस्य प्रवृत्तौ उत्पाद्यप्रतिबंधकाभावसंपादकगोचरप्रमाणसापेक्षत्वादिति
व्याख्येयं प्रमाणादिवदिति पाठे वैदिकप्रधानकर्माउक्तः मूले मंगले वैदिकप्रधाने देशकालान्वयः स्यादित्यर्थो वाच्यः लौकिककर्मणीग उ
त्ते नियमाभावात् तत्र च प्रधानपदस्य विशेषपरत्वे पागपदस्यांगपरत्वे च गौरवादतिरिक्तं पाठं निरस्यति आह । प्रमाणादिपदति । मूले तत्कर्म
अप्रसाधारण इत्यादि नाप्रधाने देशकालान्वयित्वप्रयोजकं तत्तदंगोपनावैदिकांगत्वं तत्र प्रयोजकमित्यर्थः । समभ्याहारोपाध्यभिधान

११

मेतदित्यन्ये व्याप्यारकाम्मनायोगादिति तथाचेहहेतोरभावान्नव्यभिचार इतिभावः इदमुपलक्षणं। साध्यसत्वादपिनव्यभिचारः सापि
इष्टत्वाननुगमाज्जलाद्यमेनेनप्रदुर्दिञ्जनयतापानुषंगिकमनइष्टञमत एवेति तत्रव्यभिचारोहाहा एवंजनकत्वं चेति। नन्वेवं विशेष
धनेव्यभिचारतादवस्थ्यं॥ तस्यापिवामागमानन्वयिनः साधारणादिति किंविशेषविकर्म्मनन्वयित्वमसाधारणंप्रवृत्तित ग्रह इह गादा
वपिनास्तिसस्यात्सारादाह। वक्ततइति। प्रसंगादेकदेशिमतमाह स इतीति। अस्मन्मइस त्वात्मो ज्ञावने। तद्धिजन्तुत्वादिति तादृशविषयकस्मा
यिपुरुषार्थत्वञ्चास्यार्थत्वं समनषः फलात। सते हि न तत्र प्रयोजकेकिंतुपुरुषप्रकृत्यपक्वाकले। फलांतराभावे सतीत्यादौ चपदं तत्र देकदे
शिमतमाक्षिपतिश्रेयं उपलक्षकत्वादिति मङ्गलेकार्यतावच्छेदकप्रविष्टत्वादित्यर्थः समाप्तेति॥ समाप्तिमात्रमात्रप्रयमङ्गलजन्यत्वेतद
नुमापकत्वासंभवादितिभावः॥ सामान्यन्यायाद्यविशेषपरत्वमभिप्रेत्यतदप्येनपरिहरति। विघ्नेति। असंभवंव्यक्तस्यादयति। स्वर्गत्वस
तरमप्येति। नियताव्यवहितसेकयोर्ग्राहकत्वमभिप्रेत्याह॥ ग्राहकाभावादिति। मायाहि। मागत्यत्तो। किंबाधकमिति। चिंतामणिकार
मतेपिविघ्नध्वंसकामो देवतानतिमाचरेदित्यादिविधौ प्रथमसामानाधिकरण्यमात्रबोधकेविघ्नविशेषध्वंसत्वात्मककार्यतावच्छेदकक
ल्पनमोवहकालिकमेवेतिभावः अन्यथासिद्धत्वादिति साक्षात्संपरोदासीनं तावत्कारणत्वमात्र। तच्चस्वव्यापारान्यतमः व्यवहित एवंत्व
गमितं तथाच तदुक्तेरवनैव विघ्नविशेषध्वंसमात्रहेतुत्वेपिकारणतोक्तेस्त्वपर्यवसि स अर्थः। द्वितीयं दूषयति न चेति ननु निर्विघ्नसमाप्तिका
मइतिश्रुतिपक्षेनिर्विघ्नप्रत्यय्श्रौतत्वादेवकामनावच्छेदकत्वं समाप्तिकामइतिश्रुतिपक्षेपिअधिकारिविशेषणीभूतकामनापामे
श्रौतधर्मावच्छिन्नत्वनियमोनतुसर्वस्मां। अतएव इष्टोपायसाधनतात्तानेकामनाभवत्येव तथाच निर्विघ्नसमाप्तिकामनायात्र अधिका
रिविशेषणत्वभावेपितत्स्वरूपेबाधकाभावः स्यात्सारादाह वक्ततइति तयोर्जनकत्वकार्यतावच्छेदकं त्वयोः॥ अत्राप्रयोजकत्वमिसाव

से

ग्र०
११

९ रसाशहा।नन्वेति समाप्तिनिष्ठं मंगलजन्यतावछेदकं नास्तीत्यतिप्रसंगतादवस्थ्यादित्यंतस्यतात्पर्यं ।नापिमंगलेति।मंगलसमानका
लीनो यो विघ्नस्तत्तध्वंसपूर्वकसमाप्तित्वं यथा नावछेदकं तथा विघ्नसमानकालीनयन्मंगलं तत्तद्ध्वंसपूर्वकसमाप्तित्वमपि नावछेदकमित्यर्थः
।प्रतिबंधकस्येति स्वतःसिद्धविघ्नाभावस्थले एका मंगलजन्यविघ्नध्वंसपूर्विका चापरा समाप्तिस्तुल्यकालमेव यत्र भवति तत्राद्याया
मुक्तधर्मद्वयमतिप्रसक्तमित्यर्थः ननु मंगलजन्यविघ्नध्वंसविशेषजन्यसमाप्तित्वमवछेदकमस्त्वित्यत आह।न्यथेति।। अन्यप्रति
नकं प्रतीत्यन्यथासिद्धिर्यातत्वमन्नानविशेषेण कादंबरीमंगलान्मोक्षप्रतिपथान्यथासिद्धं तथा मंगलमपि समाप्तौ विघ्नध्वंसविशेषेणान्य
थासिद्धमिति इदमपि तुल्यमित्यत्र स्यार्थः। वस्तुतस्तु इति कादंबरीमंगलकार्यतावछेदकमापाततो प्रसक्तेस्तद्रूपेण।आचारस्य प्रयो
जकत्वमात्रबोधकेऽप्रयोजकत्वादिति प्रघट्टकार्थः ।लुप्तलाघवाद्ध्वा स्वेति।तथा चावछेदककल्पनालाघवमन्यथासिद्धापि न मंगलं
हेतुरिति भावः। दृष्टं कादंबरीमंगलादृष्टान्तेन मंगलस्यान्यथासिद्धिरुक्ता।तामेव मगपवर्यविभागादिहष्टान्तेन दृढीकरोत्यन्यथेति।।विभा
व गयहरांचयएकेहेतिनाध्यवविभागस्यदृष्टमनोवाकल्वीकारात् अत्रवदंति अन्यप्रतीत्याद्यन्यथासिद्धिरूपमत्रासंभवितमेव।अ
वछेदकैनरयेक्षेणष्कत्वाकारणत्वबोधनेगृहीतएवेति नियमपरिष्कृतलक्षणायोगात्।यत्तु स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले अवछेदक
कल्पनीयेन विघ्नाभावेन मंगलमन्यथासिद्धमिति।तदपि न।अस्य मंगलकारणतावोधकत्वात् अनन्यथासिद्धत्वमपि बोधितमि
ति तद्रक्षार्थे स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थलीयसमाप्तौ हेतुतां संपत्तेरेव हेतुत्वादिह च विघ्नध्वंसीयसमाप्तौ न स्यादत्र सत्त्वेनावछेदककल्प
कारणोपयत्स्याभावादिति।एवं कादंबरीमंगलकारीरीमगपवर्यविभागवन्मंगलमन्यथासिद्धं न च कादंबरीमंगलकारीर्योः मो

ष्वविशेषवत्व्यधिविशेषवहेतुत्वस्यैवाभ्युपगमात्। अत एव कारीरीजनितवृष्टेर्जातिजातिभेदएवेति मूलं। यच्च काशीमरणादेः
कारणत्वं क्वचिद्दृष्टं तत्र तत्त्वज्ञानं विना स्वातंत्र्येण हेतुत्वं नास्तीत्यभिप्रायः। प्रागपवयवविभागस्य चाकारणत्वं प्रमाणाभावादि
हेवश्रुतेरेवप्रमाणत्वात्।। यद्यपि आचारस्य प्रयोजकत्वमात्रबोधकश्रुत्याक्षेपकत्वमिति तदपि न एवं सति प्रत्यक्षविधेरपिप्र
योजनकज्ञानविषयत्वात् तथा अश्वमेधादेरपि कारणताभावप्रसंगात्। नच प्रयोजकत्वमात्रेऽक्षतावोधितेपि अन्यथासिद्ध्यनु
पलंभाश्वमेधादेः कारणता पर्यवस्यतीति वाच्यं। मंगलस्यान्यथासिद्धिविरहस्य प्रदर्शितत्वादिति।। अत्र ब्रूमः।। अवश्यक
ल्पेत्याद्यन्यथासिद्धिसत्त्वान्न मंगलं कारणं। विघ्नसंसर्गाभावकारणताया आवश्यकत्वात्। नच मंगलाप्रयुक्तो विघ्नविरहस्थ
लीयसमाप्तौ स्वकृतसंयतेर्हेतुत्वं मंगलकृतस्तत्र स्वकृत एवेति वाच्यं।। नहि समाप्त्यादिरूपैककार्ये स्वकृतस्य साक्षाज्जनकत्वं व्यासं
प्रयोगादाविव दृष्टसंपन्नावदृष्टविलंबेन विलंबाभावात् किंतु मंगलस्यैव विघ्नध्वंसविशेषद्वारा तथा च विघ्नात्यंताभावस्थले अवश्य
क्लृप्ताद्विघ्नसंसर्गाभावाद्योरप्यन्यथासिद्धिः। किंचैकस्मिन्विशेषकारणविशेषस्वीकारे तदितरविशेषकारणांतरमावश्यकमिति
प्रमाणजन्यत्वव्यवच्छेदायनावसरोऽनन्तत्वकृदेवक्ष्यति। तथा च विघ्नात्यंताभावस्थलेपि कारणविशेषोवक्तव्यः स च ईश्वरः कारीर्या
श्यकारणत्वात्तिरेकादर्शनाभिमतेन। यच्चोक्तं प्रयोजकत्वमात्रे विधेरर्थे अश्वमेधादिकारणता कथमिति तन्न। अवश्यपेत्याद्यन्यथासि
द्धेरेव तत्राभावेन कारणतायामेव विधेः पर्यवसानात्। अश्वमेधे नेमिकरणत्वबाधितताया: प्रत्यक्षत्वाच्च। वस्तुतो भवतु कार
णत्वं विधेरर्थः तथापि विघ्नध्वंसकाम इत्येवश्रुतेरूह्यं नेलाघवात्। नच कामनाविषयत्वेनोपस्थितसमाप्तेर्विधेयसाग इति वाच्यं तथा

सतिसमाप्तेः स्वतोपुरुषार्थत्वेन तथात्वादेरयिकामनाविषयत्वापातात्तत्फलकत्वाबोधकोपि विधिः कल्प्येत। तत्रचैकगौरवमिह
पितन्नुमानं। तस्मात्प्रत्यक्षेविधौलाघवादिसहकारेणाविधिंकल्पयित्वाफलावधारणंप्रत्यक्षं तु यथा आतविधिमादायेति। य
द्यविघ्नमूलसंख्यत्वमवच्छेदकमादायान्वयव्यभिचारनिरासः। तन्नावलम्बनेन विघ्नस्य बहुभिरपि मङ्गलैर्निराकरणात्।। ए
केनापिबलवतामंगलेनबहुविघ्ननिराकरणादितिदिक्। अत्रेति कलिकासर्वभिन्नत्वे बोधितं नाम्नो कोनाय तापतितंच
त्वानिविशेषाणां स्पार्गेपदजन्यस्फूर्त्तिर्ननष्ठस्य प्रतिबन्धकत्वात्प्रतिबन्धस्यापूर्वस्यवारणायदयाविः। ननुप्रधानत्वेनप्रधानजन्यातिशाय
स्येत्यपदवत्प्रवाच्यं अत्रमथात्विशेषाबंधनादिजन्यांगापर्यंभिचारात् तथाचवि[illegible]हितयदमप्रसिद्धिवारकमेवाल। प्रधानत्वेनजन
कत्वस्याप्रसिद्धेः। कीमिति फलपदस्य विशेषपरत्वं फेगाऽऽत्यन्तिकेस्याह।। नहौतेति। शिवेति शिवाबंधनादिजन्यांगापत्रंशिवत्वंवि
स्यर्थः अत्रचकेत्यत्रातिचापदंकार्यसामान्यपरमेव। ह्रेमासेत्तलेन जनकत्वाभावाः श्रितिविरहबोधितेत्यविशेषणछद्मयमिहापि इष्य।
अमंगलेतिमत्वेप्रतिकस्यादिजनितविनेनेति शेषः। ननुप्रतिकस्यादिजनितविघ्नातरेणप्रतिबन्धकत्वात्तस्वरूपासिद्धिरित्यत्र
रमातर्किंचेतिम[illegible]।। तत्रास्वारस्यमाह। मेघेति।। नेदिंतं स्वभावेनेतिमत्वोपरिशंकते।। अत्रेति।। एकविषयत्वाभावात्।। एकव
र्मावच्छिन्नोपस्थितिकविषयत्वाभावात् अतोयेव्यवस्थाप्यस्यविकल्पेमिन्नविषयत्वस्यनविरोधः।। विकल्प्यप्रकधर्मावच्छि
न्नप्रत्येकरूपोऽर्थोनेकत्वमिसेकदेशिमतेनवाशंकेप नैवैकल्पिकत्वेति। तथ्यंचवैकल्पिककरणाता न भ्रपगमादेकदेशिना
विकल्पयदेनभिन्नभिन्नकार्यजनकत्वमेवस्याभिधानात्तहोत्यादिसत्त्वमसंगतमिति शंकार्थः अनवच्छेदकत्वयेति अनंगसिद्धि
भीत्यासमाप्तिवेनापत्तिसमाप्तिं प्रत्येव मंगलस्य प्रथमहेतुत्वग्रहोनतुविघ्नाभावपूर्वकसमाप्तित्वेनेतिभावः। विघ्नाभावापेक्षा

चिं॰प॰
१३

यामिति। विघ्नध्वंसजन्यसमाप्तित्वस्यावच्छेदकत्वे ऽवच्छेदकविघ्नध्वंसस्यैव द्वारत्वे ऽप्रवृत्तिर्मानाभावेनापूर्ववादिनामेकदेशिनां
नेयत्रैकाय उत इत्यर्थः॥ यद्यपि समाप्तिकामो मंगलमाचरेदिति मंगलस्य समाप्तित्वेनोपस्थितं प्रतिकारणताग्रहात् मंगलाप्रवृत्तौ
विघ्नविरहस्थलीयसमाप्तौ तदनुरोधेन स्वहेतुकारणताबोधकश्रुतिकल्पनात्तत्रांशे संभवत्येव॥ तथाप्यवच्छेदकत्वप्रतिबंधकसंस
र्गाभावेनान्यथासिद्धेः। अतः प्रयोजकत्वमात्रेण तया हेतुताग्राहकमानाभावाच्छ्रुत्यकल्पनमिति भावः। नैवमिति। पारस्याभावसहकृ
तयोर्द्वयोरेव कार्यविशेषप्रतिजनकत्वपरस्याभावकालीनेकार्यविशेषप्रतिबंधकजनकत्वं द्वयोरत्र विकल्पः। सिद्धांत
त्रैवयत्रैकत्वमर्थावच्छिन्नोपस्थितकार्यप्रत्येककारणतानुत्काचाराहृयुक्तमेकप्रकरणाम्नातेर्विधीयते। नचैतदाजन्येषादिषु काव्रह्माभा
वादेकप्रकरणानाम्नानाच्चेति पृथक्कार्य्यैः। केचित्तु पापाकांक्षाप्रकृते विशिष्य विबोध्यत्वेन द्वयोरनुगतेन रूपेणैकजातीयमलेजनक
त्वेवैकल्पिककारणतामाहुः। तत्र पूर्वप्रयोगवृद्धोक्तपादानप्रसंगादिति। व्रीहियवान्यतराभावावच्छिन्नविधिबोध्यद्रव्यत्वेनकारणत्वं व्री
हियवान्यतराभावावच्छिन्नेनैवाकार्यत्वमिति तु संक्षेपः अतेगौरवमीसानवित्यते यदापच्छिन्नेत तीति। यस्यामवस्थायां यावती
व षु व्यक्तिषु सतीष्वितियावत्। यज्जातीयाधिकरणाश्रयतेज्जातीयानधिकरणत्वं तज्जातीयतन्यत्वं तज्जातीयस्येत्यर्थः॥ अत्रान्वयव्यतिरे
कमात्रोक्तावसंभवः नाघटस्याद्येकस्यामवस्थायामन्वयव्यतिरेकाभावेन तदपि यथाश्रुतमनुपपन्नमेवमाभावाधिकरणासीनावस्थाभे
कामादापासंभेउभयसत्वात्॥ अतो यावत्त्वस्थितेरोक्तेः। अत्र चासंभववारणाय स्वस्वमाप्यातिरिक्तास्थितिविशेषणादेयं। अ
न्यथा यस्यामवस्थायां दंडादिव्यक्तिषु सतीषु दंडानंतरं घटस्य सत्वं तस्यामवस्थायां दंडानधिकरणक्षणे तत्क्षणे घटासत्वमप्रसि
द्धस्यात्। विवक्षितेनेदं विशेषणादेयं आकाशादिजन्यत्वाद्यादिसंग्रहाय व्यतिरेकभागस्यापादनरूप्यत्वात्। अधिकरणत्वानधिकरणा

वा
वा
ए॰म॰
१३

५ रक्षणोयज्जातीयाधिकरणत्वं तस्यामवस्थायांतासु तावतीषु व्यक्तिषु सतीष्विति यावत् ५

त्वेचस्वरूपव्याप्यान्यतरस्यविवक्षिते।।अतोनयागादिजन्यस्वर्गोव्याप्तिरिति यवच्छिन्नेयत्तार्या।।ध्येमतिःविद्यमानेपदविकर
णोतिपत्यंहृतदेवतेज्ञानत्वमित्यनेनसंवध्यते।।अधिकारांवाथोघत्ततीयाधिकरणमेवेतिनोक्तोर्थःअक्षरविशेषःपदायदव
छिन्नाधिकरणोत्पादिपाठस्तुस्पष्टएव।अत्रचावच्छेकयवस्थणेकमपिवक्षितं।।तेनयस्यामवस्थायांपदविकरणापक्षणोत्तरय
क्षणोत्तरयस्थणेपदविकारणत्वंतस्यामवस्थायांतदनधिकरणातस्थणोत्तरतत्क्षणोतदनधिकरणात्वध्येयं।तेनदंडाद्यच्छले
दंडाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावग्रहणातभक्षेनेचमंगलाधिकरणक्षणाव धिकरतीपक्षणग्रहणोद्दयमपिनदं [illegible]।ननेवं
दंडचक्रादिजन्यमनायिघटेस्यादित्यतआह।[illegible]चेति।।नोमयमितीति।।किंचेतीति।।विसाट।।तत्रविंचप्रधानत्वइतिप्रकरणंभूतमि
तिध्येयं।।तत्वविघ्नाभावश्चेति।दुरितध्वंसएवेत्यर्थः।।नहारकोन्यइतिदुरितध्वंसद्वारासामग्रीसंपतितीत्यर्थः।।समाप्यविलंवेति।
यद्यप्येवमप्यविलंवितसमाप्ताविवहेतुत्वंमंगलस्याक्तंतथापिकामनानुरोधादेतदादृतं।।किंचमंगलजन्योविघ्नध्वंसोनसा
क्षात्समाप्तिंजनयतिःदृष्टसंयत्नेनादुरितहतसमाप्तिविलंवादृतौनादिति सामग्रीसंपादनमुखेनसमाप्तिहेतुत्वेवाच्यसामग्र्य
वलाद्यवात्फलमितिभावः।।समाप्तिपक्षोक्तोऽव्वदोषादृशोपिध्येयाः।केचित्तुविघ्नकादाचित्काभावत्वेनहत्येणदुरितप्रागभा
वध्वंसयोरुभयोरपिफलत्वं।अतोविघ्नोनिवर्त्ततामितिवदेविनःकदाचित्विघ्नोमाभूदितिचकामनोपपद्यतइत्याहुः।।तेका
मनयेतिमूलं।।निर्विघ्नंसमाप्यतामिति [illegible]
[illegible] कामनावत्कर्त्तव्यत्वेनेत्यर्थः।।अन्यथाविधौकामनायाहेतुत्वप्रकारत्वयोरभावात्तृतीयानुप

शुद्धं

चि०म०

१४

श्लि

पपूर्त्तेः। उक्तार्थेतुप्रकारेत्ततीयेति। कर्म्मारंभकालविहितत्वस्यार्थमाह। तत्कालेति कर्म्मारंभकालकर्त्तव्यत्वेन प्रमितत्वमि
त्यर्थः। तदङ्गनेकपागादविति। स्वमपस्वनिर्वाहककालादितिभावः। प्रयाजादीनि त्रीत्यवधानादित्यर्थः। प्रयाजादेः स्वरूपानिर्वाहक
त्वात्फलनिर्वाहत्वं वाविवक्षितं।। लौकिकव्यापारेणापवैदिकपदार्थस्य तत्कर्म्मप्राक्कालकर्त्तव्यत्वेन विहितत्वात्तस्य तत्कर्म्मणो निर्वाहक
त्वलाभापत्त्या विवक्षितपदं। अन्यथा रक्षणीयापादावतिव्याप्तेरितिद्रष्टव्यं। ननु कामनयेतित्ततीयानसंगता विधेः कामनायाहेतु
त्वाभावात। प्रकारत्वाभावाच्चेत्यत आह कामिकर्त्तव्यत्वेनेति। अत्राभिप्रायः पूर्वमुक्तः तथा च प्रकारेत्ततीयेति भावः। का[illegible]भेदेति

वा

। अन्यतः प्राप्तजपाद्यनुवादेहोमस्यवाद्रव्यस्य विधानेविध्यनुवादवैषम्यापत्तेरित्यर्थः। तत्पालाभादिति। द्रव्यदेवतयोः प्राप्तेरि
त्यर्थः। इतिवदंतीति।। ग्रंथमध्येपि मंगलाचरणादुष्टांतर्गतस्याप्यथशब्दस्य सामार्थ्यनीयमानोद्देशं भस्येव मंगलत्वसंभवाच्चेत्तो
केल्पनादयं समप्यातीति क्रमेणचिवीजमत्र। अतंप्पांरविप्पणीकृतास्पत्ते मत्लंलेशातो व्याख्यायते। गुणावत्त्वयेति। अनौ[illegible]के

घु

र्थपदवाच्यधर्मवत्ताज्ञापकः शब्दःख्यातिः। तेन गुणानामननुगतत्वात् लक्षणाननुगमानदोषः। केचित्तु चेतनेउत्कर्षपर्यायद्धते या
प्रवर्त्तते स गुणःतद्वोधकः शब्दःख्यातिः। तथा चाचेतनोत्कर्षको न तेन ख्यातिपदभाक्त्वमित्याहुः।। यत्तु किंचिदिति।। विप्रकर्षबोधेनाउ
कूलतावच्छेदकजातिमान्वाप्पार्थः। सा च जातिर्नानिमानसत्वव्याप्पा एकाकापि की अस्मत्तेरकर्म्मजत्वादिव्याप्पानोनो।।

रा०म०

वाचिकेचनप्राभीसादेः सर्वसर्ववर्णानुभवाहितत्संस्कारसचिवचरमवर्णेन्द्रियसन्निकर्षग्राह्याचरमवर्णनिष्ठामत्वादि
व्याख्यानानानानार्थेत्वेसापातितः। एकार्थत्वेउक्तेरीत्यासंभवतिनानार्थत्वापोगात। किंच वाचिकेजातिसंकरा[illegible]पेनमत्वा

म

दिक्याप्यायथानानातथादेवदत्तप्रभवत्वादिक्याप्यानानाजातिर्बोध्या॥तथाचपुरुष्यानेनवाचिकनमस्कारानंतरान्तत्र
प्रसक्तविघ्नेरसंभवः।तस्मात्प्रथमकल्पएवश्रेयान्स्वीकृतेति॥ननुवेदस्यपावनत्वविवक्षायांमंगलकर्तुःशिष्टत्वाभावाप
त्तिःसर्वेषांवेदानामसर्वज्ञत्वेनातानात्वा।एकदेशविवक्षायांबौद्धैस्तिव्याप्तिः।अहिंसादिप्रतिपादकवेदभागस्यतैरपिप्रामाण्य
स्वीकारादितिचेतन।यावत्त्वस्यैवविवक्षितत्वात्विशेषाकारेणासर्ववेदानंगानांनतोपिस्वार्थेसर्वेवेदाःप्रमाणमितिअभ्युपगम
सत्त्वात्।नचाभ्युपगमस्यविशेषणात्तोपलक्षणत्वाविकल्पेनाव्याप्त्यतिव्याप्ती।वेदाप्रामाण्या[illegible]पगमकालेपावकसंकाःसंबंध
विशेषावच्छिन्नविरोध्यभ्युपगमानाद्यभाववान्त्वंवत्त्वंशिष्टत्वमित्यर्थात्।नचानादिपदंव्यर्थंआस्तिकतानंतरबौद्धस्यापिविरो
ध्यभ्युपगमध्वंसमादायतावत्संख्याकाभावसत्त्वात्।संबंधविशेषविवक्षयापत्रप्रथमपुत्रादिवाक्यपरास्ता।संबंधेनापिविरो
[illegible]ध्यभ्युपगमेनस्थितउत्तरकालेचतत्पुत्रादिर्बौद्धोजातस्तत्राव्याप्ति
वारणमिति।एतदर्थमेवसंसर्गाभावपदंकेचिदुक्त्वाप्रपनरोधमभिवादाह।तदाचारेति॥अत्रानंतत्वंशिष्टपदार्थमादायहे
त्वंतरमाह।यद्वेति॥नन्वेवमप्राप्तःशिष्टत्वसाध्यात्।तथाचक्रमविरहदशायांपांसवोपिशिष्टस्यादित्यतआह।लोकेचेति॥ननु
वेदानिषिद्धकर्तृत्वमात्रनिबंधनेशिष्टव्यवहारेपांसवोऽपिस्याविशेषेशिष्टत्वेनव्यवह्रियेतेत्यतआह।यद्वेति॥वेदप्रामाण्याभ्युप
गमनंतेवेदप्रामाण्याभ्युपगमेसतिदिनांतिकेरागहीनोद्वेषहीनश्चेतिलक्षणाद्वेषरागहीनत्वंचसमानाधिकरणरागसमा
नकालीनरागध्वंसवत्त्व।एवंद्वेषहीनत्वमपिनिर्वाच्यं।नचकालोपाधिविशेषातिव्याप्तमितिभ्रमवत्व्याप्तमिदमितिवाच्यं॥हेतु

चिं॰म॰
१५

प्रविष्टशिष्टत्वस्यकालोपाधौगवत्वेपिसत्वस्याभावात्॥ आचारघटितहेतोस्तमादायासंभवात्॥ इश्वरासंग्रहेपिहेतावदोषः॥
नन्वव्यवहारप्रयोजकमेवेदमस्त्वित्यत आह॥ अधुनिकानामपीति॥ सदाचाराः शिष्टाचाराः तत्रवक्ष्यमइति॥ स्वतंत्रप्रमाणमू
लकत्वानुमानंविनानाधपरंपरातंकानिरासइतिशब्दखंडेवक्ष्यामः इत्यर्थः॥ ॥ अवसरसंगत्याप्रमाणतत्वनिरूपणंप्रतिजानी
तेमङ्गले॥ अथेति॥ मङ्गले॰॥ ननुप्रमाणादीनामितिप्रमाणतत्वज्ञानेविप्रवृत्तेनावधारणीयं॰ शास्त्रप्रवृत्तेश्चप्रमात्वनिरूपणंविनासंभ
वः प्रमात्वनिरूपणंचावश्यकइतिप्रमाणतत्वावधारणमत्रावश्यकमित्यर्थः॥ तथाचाथकिमित्याशंकांसमाधत्ते॥ केचित्तु॰ प्रमाकरणत्वंप्र
माणत्वंतच्चप्रमात्वग्रहंविनादुर्ग्रहंअनुसंहितोपाधेरूपहितप्रत्ययायोगादित्यर्थंवर्णयंति॰ ननुबोधकत्वरूपमेवप्रमाणत्वंप्र
तिपादनीयंशास्त्रेणेतिपरिशिष्यतथापिप्रहेत्वर्थंप्रमात्वग्रहोवश्यमपेक्षणीयएवेत्याशंकायांकिमितिग्रंथमवतारयति॥ तदस्तुःत्रो

न

कते॥ अथेतीत्यन्ये॥ व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्चेतिप्रवृत्तिसामान्येव्यभिचारात्प्रवृत्तिविशेषेअन्यथासिद्धेरित्यर्थः॥ व्यतिरेकज्ञानमात्र
व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नंव्यतिरेकत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नमितियावत्॥ सामान्येनव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छेदेन॥ इदमुपलक्षणं॰ तुभ
यघटितनियमत्वाभावार्थमितिचद्रष्टव्यं॥ तत्रोभयघटितोनियमइतिकस्यमविष्कृत्याह॰ प्रत्येकेति॥ नन्वत्रव्यभिचाराप्रसक्तेरेवदोषइ
त्यतआह॥ निरूपत्वेनेति॥ यद्यपिनिरूपणाभावेऽभावइतिपक्षेसमग्रायस्यानिरूप्यस्तदेकतयादोषतादवस्थ्यं॥ तथापिनिरूपणानधिक
रणाक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे॰ त्वत्पन्नैःसाध्यत्वमिहाभिमतं॥ प्रतियोगिज्ञानत्वेनेति॥ इदमुपलक्षणं॥ शाब्दबोधयोग्यतानिरूप
यस्ययोग्यताज्ञानत्वेनजनकत्वादिस्यापिद्रष्टव्यं॥ ननुनिरूपत्वेनजनकत्वंतदभावेऽभावोवानुगतोवक्तव्यइति॥ उच्यते॥ प्रवृत्ति

ता

राम॰
१५

५ पधानात्मकहेतुत्वाभवत् विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनाव्यभिचारावगाहि ज्ञानं बोधे च व्यभिचारनि॰ ग्रहस्य फलो ५

जनकनिश्चयस्य संवित्प्रमात्वावगाहित्वेपि प्रमात्वनिश्चयः प्रवृत्तिहेतुरित्यस्य सिद्धेः नाप्रवृ। प्रवृत्तिपूर्वं प्रमात्वनिश्चयस्यावश्य
कत्वेप्येवं यत्संशयोऽभिमतं तेन सिध्येदित्यर्थान्तरत्वापत्तेः तथा विवक्षायामावश्यकत्वेति नन्विश्चयस्य तद्धेतुत्वे स्वतन्त्रफलोपहितत्वमर्थान्तरेतो ना
र्थान्तराभावः। केचित्तु संशयसमानकालीनस्यपि प्रमात्वनिश्चयस्य प्रवृत्तिसामग्र्ये फलोपधानात्मकहेतुत्वाभावादित्यभिसंधाय प्रकारान्तरमा
हेवक्तुरिति। द्वितीयकल्पे द्वितीयभागमात्रोपादाने दूषणोपलक्षणं॥ अस्यताभावगर्भव्यभिचारसंशयेन मणिमतं वक्ष्यतीति हेत्वनाभा
भावगर्भव्याप्तिग्रहेऽस्यताभावगर्भव्यभिचारनिश्चयस्य फलोपहितत्वाभावात् प्रथमभागमात्रोपादाने व्यभिचारावच्छलेपदस्यापि दूषणे॥
संशयमात्रोपादाने व्यतिरेकनिश्चयमात्रोपादाने च दोषात् तं वक्तुं व्यतिरेकस्य तु सप्तमेति पाठः। तत्र व्यभिचारसंशयस्य व्यभिचाराकोटिकव
गाहितया व्याप्तिज्ञानविशेषे व्यभिचारज्ञानेन च प्रतिबंधकत्वं सर्वं। तज्ज्ञानाजन्यायामिति अबाधितत्वेज्ञानस्याकारणत्वपक्षे। तत्रेयं तु हेतुत
सेग्रायजन्यानुमितिविशेषे व्यभिचाराबोद्धव्यः। अत्र व्याप्तित्वेपि। ग्राह्यत्वभिन्नत्वेनेति। ग्राह्यप्रतियोगिकभिन्नत्वेन व्यतिरेकोविशेषणमपि इत्य
र्थः॥ ग्राह्याभावभिन्नत्वेनेति तु पाठः स्पष्ट एव। व्याप्तिव्यतिरेकेति। अव्यभिचारव्यतिरेकस्यर्थः॥ व्याप्तिज्ञाने व्यभिचारज्ञाने॥ नन्वेवं संशयोपादा
नवैयर्थ्यं। किं वा नियतव्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकतापक्षे उदासीनव्यभिचाराभवसंशयोऽव्यभिचारकोटिविषयत्वात व्यतिरेकनिश्चयस्य व्यभिचा
रानिश्चयतयाप्रतिबंधकइति विशिष्टोपि हेतुर्व्यभिचारीति चेत्॥ ॥ उच्यते नियतव्यभिचारविषयस्य प्रतिबंधकत्वात् श्रयणात्रासौ दोषः। नाप्यावृः
संशयपदोपादानादेव व्यतिरेके ग्राह्यप्रतियोगिकभिन्नत्वलाभात्॥ व्याप्तिरित्येव तात्पर्यं तत्र च संशयेपि ग्राह्याभावाविषयकत्वविशेषणं देयं॥
असाधुत्वनिश्चयस्य च न प्रतिबंधकत्वे साम्प्रयोगीयं। वस्तुतः फलव्यतिरेकनिश्चयस्य ग्राह्याभावाविषयकस्य प्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वान्नेवारा॥

४ (= व्यभिचारविषयः तत्राव्यभिचारनिश्चये ग्राह्याभिन्नत्वविशेषणेनैव वारणादुदासीनवैयर्थ्यं तं धावनं =)

चि॰म॰
९६

यत्संशयोपधायकतानां संशयप्रतिबंधकत्वं व्यतिरेकित्वप्रकारकसंशयत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकत्वं विवक्षितमतो न प्रतिबंधकसंशयेन सत्प्र
हालंबने फलसंशयप्रमादापव्यभिचारितास्वरस्य। अत्रापि उदासीनव्यभिचाराधीर्न प्रतिबंधिकेति मतमेव अयथार्थीयं। निरूक्तयाग्रमात्रे
चयात्त्वाभावाविषयकत्वविवक्षणीयमिति। यद्वा सर्वासामेवाहह वक्तुमित्यादि॥ ननु परमेवत्वप्रकारकोसंशयनिरूक्तयोः प्रतिबंधको
वेदप्रतिबंधकोपदभावसंशयनिश्चयोः यदभावत्वप्रकारकोवेवेतिवा नियमेविवक्षितः॥ अथ उक्तव्यभिचारितास्वरस्य॥ अत्र प्रतिबंधकेय
दभावसंशयोपदभावत्वप्रकारक एवेत्येतावदेवास्तां। किंचायं उक्तत्वादेकपुरुषमात्रप्रतीतेनेतदीयव्यतिरेकनिरूक्तयेनदोषागतनदभावत्वप्रका
रकसंशयात्मनाविरोधितानां तरेणाव प्रतिरूपप्रतीतिंकेतत्र व्यभिचारस्यैवेति उच्यते यदभावत्वप्रकारकसंशयेन यत्प्रतिबंधकत्रापारूपि च्या तुं
कतेपदभावावगाहनप्रयुक्तो प्रतिबंधकतोकस्य निश्चयस्य च पदभावत्वप्रकारकतानियमस्तन्निरूक्तयपक्षनिरूपत्वेन तच्चे हेतुरित्यर्थः॥
पक्षधर्मताव्यतिरेकनिरूपयेकिंचित्वेनव्याप्यभावविषयकेव्याप्यभावत्वप्रकारकताविरहात्साधनैवैकत्वंमाभूदितिपदभावावगाह
नप्रयुक्तेतिविशेषणं। ननु पदभावसंशयेनयत्प्रतिबंधकत्वादिकमेवास्तु कृतमभावत्वप्रकारकत्वेनेत्यत आह॥ अन्यथेति। ननु पद
भावत्वप्रकारकसंशयेनेत्युक्तौ व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वं पूर्वोक्तं विरुध्येतेत्यत आह॥ अस्तित्वेति। पदभावत्वप्र
कारकत्वादिना व्यभिचारव्यतिरेकनिरूप्यं वारयति॥ प्रकृतेचेति। ननु व्यतिरेकपदेन निश्चयविशेषमुख्याभावो विवक्षितः तथा च व्य
यो तिरेकत्वप्रकारकसंशयोपव्यतिरेकत्वप्रकारकमुख्याभावनिरूपयत्र प्रतिबंधकस्तन्निश्चयस्तन्निश्चयत्वेन तत्र हेतुरित्युक्तो व्यभिचा
रव्यतिरेकतानस्य वारणात्कोदोषइति [illegible]कोपि। किंतु एतद्व्याप्तिवत्वादेकांशतानयहेतुत्वं नी[illegible]रिति तदंशोपाधारन्यथाव्याप्ति

साम॰
९६

१ ज्ञानत्वावच्छिन्नं यत्प्रतिबंधकमिति द्वितीयकल्पे तु यद्भावावगाहनप्रयुक्तप्रतिबंधकताकं यद्व्यतिरेक १

धीरीतीति ॥ यद्व्यतिरेकत्वप्रकारकं यद्व्यतिरेके ज्ञानं यद्व्यतिरेकत्वं प्रकारकमेवेति विवक्षणीयाद्व्याप्तिविशिष्टं यत्स्वव्यभिचारव्यतिरेकज्ञानत्वाव
च्छिन्नस्य प्रतिबंधकत्वाद्दोषाद्दोष इत्यनिरस्य तदिदं स्वमिप्रेत्यं किंचिद्दोष इति ॥ अत्र यद्यपि यः संशयः साध्ये प्रतिबंधकत्वं यदि का[illegible]भ्रान्ता
भावप्रतियोगित्वं तदाहरण्यानामसंगतिः यदि प्रतिबंधप्रयोजकत्वं तदा तच्च तत्प्रयोगिति सिद्धान्तासंगतिस्तथापि स्वरूपेण तदनियमेन संशयस्य
व्यतिरेकनिश्चयस्य च प्रतिबंधप्रयोजकत्वं विवक्षितं प्रमात्वसंशयस्य चार्थसंशयनियमेन प्रतिबंधकत्वान्न तु संशयान्तरानियमेनेति वि
शेषणाद्व्यर्थमिति वाच्यं तेन विना प्रकृते परस्या प्रामाण्यनिश्चय प्रामाण्यसंदेहस्य तद्व्यतिरेकनिश्चयस्य च प्रतिबंधकत्वे प्रामाण्यनिश्च नू
यप्रामाण्यनिश्चयस्य वा हेतुत्वाद्व्यभिचारापत्तेरिति अत्रायमाग्रहः यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयोपपत्त्रप्रतिबंधकौ तन्निश्चयस्तन्निश्चयत्वेनैव
हेतुः तन्निश्चयानधिकरणाव्यवहितोत्तरक्षणे तदनुत्पत्तिस्तत्त्रित्वापत्तेः फलोपधानात्मककारणतावानिति साध्ये विशेषनतिसोव्याप्तयः
तासु च व्यभिचारव्यतिरेकज्ञानमात्रस्य व्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वात् व्यभिचारे प्रसक्ते निश्चये ग्राह्याभावानवगाहित्वविशेषणेन तत्त्रितासंसना प
रत्वेपर्यायप्रसक्तेः संशयपदमहिम्ना ग्राह्याभावानवगाहित्वविशेषणलाभ इति ग्राह्याभावानवगाहित्वनिश्चये संशये च विशेषणं व्याप्ति
धियेव तात्पर्यमिति ग्राह्याभावानवगाहिनः फलव्यतिरेकनिश्चयस्य प्रसक्तेः प्रतिबंधकत्वात्तद्वारणाय संशयोपादानमिति च त्रयं[illegible]प्रका
रः ग्राह्याभावानवगाहित्वविशेषणाप्रवेशे यद्यपि यद्भावत्वप्रकारकसंशयेन प्रतिबंधाप्रत्ययाप्तेः[illegible] इत्यादिना चतुर्थी व्याप्तिः
क्तो निश्चयांशे मुख्याभावघटितानुव्याप्तिराकांक्षा निरूपयहेतुत्वाप्रयोजकत्वाग्रहः ॥ यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतिबंधकमिति कल्पे
तु यद्भावावगाहनप्रयुक्तप्रतिबंधकताकं यद्व्यतिरेकज्ञानमित्यादिना पंचमीव्याप्तिरुक्तेति संक्षेपः ॥ कारणेति ॥ प्रमाकारणत्वस्य र्थः ॥ न
तु ज्ञानपदेऽपि कारणत्वस्य तिसंभवात्कथं तेन कारणान्तरमनिरासस्तत्राह ॥ ज्ञानपदस्येति ॥ तद्धि पात्वेपि ज्ञानयदस्य न कारणान्तरमनि

दी॰ म॰
१७

~~[illegible]~~ रामः व्याप्तिज्ञानादेः करणत्वाद्विषयेदोषं स्फुटत्वेऽपि पक्षपदोपा
त्तरमाह। प्रामाण्येति। विशेष्यत्वे। तद्वतितत्प्रकारकत्वपरत्वे। अत्रानादृति। विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वादेस्त्वतो ग्राह्यत्वाभावादित्यर्थः॥
पक्षसंकोचेति यथायोग्यमत्रान्वयः। तथा चेति। इच्छाग्राहकेण तन्निष्ठप्रामाण्यस्याग्रहणार्थं वक्तव्याश्रयग्राहकग्राह्यत्वस्य बाधान्न ज्ञा
नपदमित्यर्थः। नच ज्ञानपदे दत्तेऽपि कथं वाघवाराणाघटत्ववतिघटत्वप्रकारत्वरूपस्येच्छाप्रामाण्यस्य ज्ञानेऽपि सत्त्वादिति वाच्यम्।
ज्ञानप्रामाण्यमित्यनेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रामाण्यस्यैवोक्तत्वादिच्छायास्तदाश्रयत्वाभावादिच्छाग्राहकेण तद्ग्रहेऽपि पावकत्वाश्रयग्राहकग्रा
ह्यत्वमस्तीति भावः। यदिहेति। तथा च निर्विशेषितस्यैव प्रामाण्यपावकत्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वमस्तीत्यर्थः। परिहरति। तदेति तदापि पक्षे
ज्ञानपदमस्त्वित्यर्थः। अपि त्वावृत्तदाहेन सह योजनीयः॥ तत्र हेतुमाह। तथापीति॥ इच्छाग्राहकेणेच्छाप्रामाण्यग्रहपक्षेऽपि तत्र ज्ञाने
च्छयोरुभयोरपि प्रामाण्यस्य ग्रहणान्नवावत्तत्प्रसरे किमीयं प्रामाण्यं ज्ञातो वा वद इति वाच्यम्। सामान्यतस्तद्ग्राहकप्रसरेऽप्यग्रे निर्वाच्यस्य
प्रामाण्यग्रहेऽप्ययोगिग्राहकविशेषस्याभावादिति। नच ज्ञानपदे दत्तेऽपि कथं तद्वारणमिति वाच्यम्॥ ज्ञानपदस्य प्रामाण्यविशेषणा
ज्ञापमानार्थत्वपरत्वात्। केचित्तु यदीच्छाग्राहकेण तत्प्रामाण्यग्रहस्तदासाध्ये ज्ञानपदं देयं तेन पावकत्वाश्रयीभूतज्ञानग्राहकग्राह्यत्वं
साध्यं पर्यवस्यतीति। तथा च यत्र ज्ञाने प्रामाण्यग्रहो न ज्ञातस्तत्समानविषयकेच्छाप्रामाण्यस्य च ग्रहे जाते तत्रेच्छाप्रामाण्यबाधवारणा
र्थं पक्षे ज्ञानपदं तच्च तानविशेषणपरं तेन ग्राहकविशेषाग्रत्वमाणाप्रामाण्यकस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यपक्षो लभ्यते। तथापीत्यपि ग्राह
कगोचरार्थ इति व्याचक्षते॥ इहकेचिदाहुः अत्र ज्ञानपदे दत्तेऽपि तद्वारणासंभवात्। तत्रेच्छाविषये तत्प्रामाण्यस्य ज्ञानेऽपि ग्रहे तेन अग्रही
धी तौ प्रामाण्यं ज्ञातो वाधवारणाय पक्षसंकोचस्यावश्यकत्वाच्चेति चिंत्यमिति। किंचिन्मुक्तके पाठः। यत्तु वचनं यथापाठस्तत्र इदमेवास्वरसंदत्ता

ग्र
रा॰ म॰
१७

२ मग्नहीतं तन्नेच्छाप्रामाण्यस्याश्रयग्राहकासत्त्वेन बाधो यत इत्यर्थः नचतन्न ज्ञानेच्छाग्राहकप्रसरे तेन प्रामाण्य २

वक्तांतइतिग्रंथउत्थापनीयइति। नच। ज्ञानपदस्य प्रामाण्यविशेषणज्ञायमानत्वपरत्वात् ग्राहकविशेषणज्ञायमानप्रामाण्य
कज्ञानपरत्वाद्वा किंतु प्रथमेव्याख्याने उभयोरपि प्रामाण्यपरत्वेन ज्ञायते तत्रैकस्यैवाधनिरूपणं। अधिकस्यानितिनात्। नचसामान्यतो
ज्ञायमानेनापि अप्रामाण्ये ग्रन्थे निर्वाच्ये स्य ग्राहकविशेषयात्वत्वस्याभावाद्वाधप्रसक्तौ तन्निवारणाय ज्ञानपदेन ग्राहकविशेषणज्ञायमानत्व
प्रामाण्यविशेषणं विवक्षितमिति वाच्यं। तथापि इष्टापत्तेः तथा च नैयर्थ्यात्। द्वितीये व्याख्याने साध्ये ज्ञानपदं दत्वा [illegible]
पक्षे ज्ञानपदं देयमिति सुतरां वैयर्थ्यमिति हेषां इत्थं। ज्ञानपदोपादानमिति। तथा च ज्ञानपदमहिम्ना इष्टप्रामाण्यस्य पक्षत्वे [illegible] ग्रं
मानभवतीति भावः। नन्विदमयुक्तं। एवं सति गंधवत्वाद्युपाधेरप्येकस्या तु घटकस्यांगत्वस्याभेदात् गंधत्वेन प्रवेशाद्युपाधैरेकामितिप
दिव्यत्वादिना प्रवेशासिद्धासिद्धघटघटितस्याप्यैकामस्त्विति। किंच नैयायिकमते ज्ञाने इष्टापत्तेः मानविशेष्यकत्वान्नेदं संगतमिति स्प
ष्टरसात्कल्पानरमाह॥ केचित्विति। ज्ञानसामान्येति। तद्धतितत्प्रकारकत्वमित्यर्थः। समर्थेति। समर्थप्रवृत्तिप्रयोजकमात्रवृत्तिधर्म
परमित्यर्थः। नांशतोबाधइति। विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादावपि तद्वति तत्प्रकारकत्वजातीयत्वसत्वादित्यर्थः। नन्विदमयुक्तं। तज्जातीयत्वं
हि तद्व्याप्यत्वं वा तद्व्यापकत्वं वा तत्समनियतत्वं वा तत्समानाधिकरणत्वं वा। नाद्यः। विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वस्य निर्विकल्पकेपि विद्यमानत
या तद्वति तत्प्रकारकत्वाव्याप्यत्वात्। न द्वितीयः। एतज्ज्ञानत्वादेः पक्षीभूते तद्वति तत्प्रकारकत्वप्रतियोगिकत्वाभावेनांशतो बाधात्। अत ए
व न तृतीयः। न चतुर्थः। अप्रमाकारणत्वेपि तद्वतितत्प्रकारकत्वसामानाधिकरण्यसत्वात्। व्याप्तिज्ञानादौ तदुभयोःसत्वात्। न च प्रत्यक्ष
प्रमाकरणत्वे साध्याबाधः [illegible] ज्ञानपदप्रयतनिर्विकल्पकत्वादौ तथापि बाधादित्यत आह वस्तुत इति केचित्तु तज्जातीयत्वं हि
यावज्ज्ञानग्राहकग्रहणायोग्यत्वं। बाधादिति। ज्ञानपदे दत्ते ज्ञाननिष्ठप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तस्य लाभादिति भावः। नच घटत्वं निघट

धी॰प्र॰
१८

त्वप्रकारकत्वादीनामननुगमाद्भिन्नानुभवत्वं प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं विवक्षितं तत्र च न विवाद इति वाच्यम् समर्थप्रवृत्तिजनकता
वच्छेदकत्वेनानुगतीकृतानामनुभवत्वसहितानां घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादीनामेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। न च तथाप्यनुभवत्वभा
गे विवादाभावो दोष इति वाच्यम्॥ अनुभवत्वांशराहित्येन प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तस्य विवक्षितत्वात् नहि तत्रापीति॥ धर्मधर्मिगोचरज्ञानत्व
मिष्टं ते ज्ञानद्वयात्मके भ्रमे गतमत एकदा परेण तावति हतेन भूतलं घटाभाववदिति ज्ञानं भूतलं घटवदिति ज्ञानं स्यादतो ऽग्रहीतासं
सर्गापदं एवं सत्यपीदं रजतमिति समूहालम्बने गतमतो धर्मधर्मियंश्च धर्मत्वधर्मित्वरूपसंबन्धपरमिति सर्थः॥ नन्वेवमपि प्रमेयत्ववद्
वद्दन्तो घटत्ववति समूहालम्बनस्य प्रमेयत्वविशिष्टज्ञानत्वापत्तिः देवदत्तप्रतिप्रमेयत्वस्य धर्मत्वमानात् घटत्वप्रतिघटस्य धर्मित्वज्ञा
नाद्वेति॥ मैवम्॥ परस्परानिरूपितधर्मत्वधर्मित्वगोचरत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ न चैवं भूतलं घटाभाववदिति ज्ञानस्य ज्ञानद्वयात्मकभ्रमस्य
परस्परानिरूपितधर्मत्वधर्मित्वगोचरत्वा
भावान्न व्याप्तिग्रहार्थमग्रहीतासंसर्गपदमेकपदं च व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् परस्परप्रतियोगिकत्वकल्पनाभावार्थमेव तदुभयोपादाना
दिति॥ अधिकमन्यथाख्यातौ वक्ष्यते॥ तन्मतमिति पर इति ज्ञानपदं ज्ञानत्वेन रूपेण घटज्ञानादिपरं॥ प्रामाण्यपदं च प्रामाण्यत्वेन रू
पेण घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिपरं॥ ननु सकलप्रमासाधारणमेकं प्रामाण्यं प्रसक्तमित्यर्थः॥ प्रामाण्यत्वं चानुभवत्वांशराहित्येन प्रमा
पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं समर्थप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकज्ञाननिष्ठधर्मत्वं वेति ध्येयं॥ अत इति॥ इदं चापाततः विषयघटितमहित्वस्य सक
लप्रमासाधारण्यात् तद्वति तत्प्रकारकत्वादेरेकस्यासंभवात् भिन्नज्ञानत्वादिकमेकं प्रामाण्यं वाच्यं तस्य च प्रामाण्यग्राहकेण ग्रा
ह्यत्वमित्यसङ्गतेः॥ तस्माद्विषयाघटितविवादाभावो विषयघटितैकप्रामाण्यस्य चासंभवादेव नानाप्रामाण्यानि प्रामाण्यत्वेन पक्षी

रा॰
१८

ष्टज्ञानीति ध्येयं। केचित्तु घटत्ववद्विशेष्यकघटत्वप्रकारकत्वादिना प्रत्येकमेव पक्षत्वे तेस्य साङ्गत्यम्।। तथा सति पक्षतावच्छे-
दकैक्याभावाद्यमूलकृताकृतस्याग्रतः सिद्धसाधनोद्धारस्यासंगत्यापत्तेरिति तत्तज्ज्ञानेति।। इदंत्ववतीदंत्वप्रकारकत्वादि प्रामाण्य-
अपि भ्रमे ईश्वरयोगिनोरनङ्गीकारादेकमेव न ज्ञानं प्रामाण्याश्रयीभूतज्ञाननानात्वेपि एकैव यत्रास्मदादिज्ञाने ग्राहिका साम-
ग्रीति दिङ् तज्ज्ञानपदेन विवक्षितं। अन्यत्र ज्ञाने यावत्त्वात् स्वप्रग्राहकमात्रघटत्वाभावादिति ध्येयं। नैयायिकमते ईश्वरयोगिनोस्तत्त्वा-
दायकल्पनप्रसिद्धिरुक्ता। घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादौ यस्यैव साध्यत्वं मतद्वयेपि विकल्पद्वयेनापि ज्ञाने प्रसिद्धिरयुक्ता। अ-
त आह।। तद्विधेयेति।। प्रकारीभूते इत्यर्थः।। नानारूपेण विशेष्यसाध्यामत्वादि इति ध्येयं।। एकमेव वा यद्विशेष्यकं तदभिप्रायेणेति।। तो
नैवेव प्रसिद्धिरिति।। इदमापाततः।। घटत्ववति घटत्वप्रकारको गुण इति वाक्येन स्वाश्रयग्राहकेण ज्ञानेन ग्रहणात्।। स्वविषयत्वे-
ति। प्रामाण्यग्राहकत्वेभावरूपकपस्यासाहचर्या। तान ग्राहिकासामग्री यत्र तत्त्वप्रामाण्यमाध्येमित्यर्थः।। पक्षैकैवेति।। इदं चेश्व-
रायनङ्गीकारे।। तथा च प्रमाविषयत्वव्याप्यत्वे सामग्र्यामिति भावः।। तत एव पक्षसंकोचादेवः अप्रमात्वेपि एकमात्रग्राहकसामग्रीक-
ज्ञानप्रामाण्यपि। उक्तदोषस्पष्टेति।। स्वविषयकत्वनियतेत्यादिनोक्तदोषस्पष्ट इत्यर्थः।। विलक्षणापायाः तज्ज्ञानप्रकारीभूतेत्युक्तापायः। एकत्र
ज्ञायमानप्रामाण्येप्यपरत्र एकसामग्रीग्राह्यत्वे प्रामाण्ये तद्दुर्वारत्वादिति। अस्तु तर्हि मते ज्ञायमानानतिरिक्तपरं। ज्ञप्तियमते च एक-
ग्राहकसामग्रीकेतरपर्यन्तानपदमिलित्वानुगतपक्षत्वाभावादित्यर्थः।। दुर्वचेति।। दुर्वचत्वमित्यर्थः। इदमुपलक्षणं। न्यायमते तु तत्तत्कालका-
रणकत्वरूपप्रामाण्यग्राहिकासामग्री मलेविवक्षितो।। न चानुव्यवसायादिसामग्रीतास्वरूपेण न भवतीति वाच्यं। स्वातंत्र्यात तत्वावि-

५ ज्ञानग्राहकत्वप्रयुक्तविषयग्राहकत्वसामग्रीत्वस्य कोऽर्थः ज्ञानग्राहकत्वव्यापकं विषयग्राहकत्वं यस्या इति वा· विषयग्रहार्थं ज्ञानग्रहहेत्वतिरिक्तानपेक्षेति वा· विषयग्रहार्थं ज्ञानग्रहहेत्वतिरिक्तकारणानपेक्षेति वा· ५

द्वि·क्र· १९

षयत्वेपि तन्नयारत्वेऽग्रातत्वत्वस्य तत्पापि ग्रहणादिसाह । तत्र ॥ ताहृशसामग्र्या प्रामाण्यग्रहस्य तत्र यथाश्रुतमेव वा साध्यं विव
क्षितं प्रामाण्यप्रसक्तानिश्चये भवतीति वा । आद्ये· अनुव्यवसायादिना प्रामाण्यग्रहो ज्ञानपारतन्त्र्याणां नैयायिकमतेपीति त्वयैवोक्तत्वात्
पे सिद्धसाधनं । द्वितीये घटत्ववत्तेन ज्ञायमानविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानमित्यत्र प्रामाण्यप्रसक्तानिश्चयाभावाद्बाधः । न च तत्रापि प्रामाण्यप्रसक्तौ
निश्चयेऽदृष्टापत्तिर्विकल्पाः ॥ तदेवं घटत्ववान्नवेति संशयानुभवात् । ज्ञानपारतन्त्र्यमतेऽधत्वग्रहेऽपि तद्वत्त्वसंशयानिश्चयाभावात्प्रामाण्यग्र
हसंभवस्तस्यैवेति स्वोक्तविरोधाच्च । किमनुपपन्नमिति । अत्र वदन्ति ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वावच्छेदकधर्मावच्छेदेनैव पर्याप्तं विषयग्राहक
त्वं यस्या इति वा· नाद्यः । प्रमायदेऽपि तदभावात् । न हि प्रमायदेऽपि वर्त्तमानं ज्ञानग्राहकत्वं विषयग्राहकत्वव्याप्यं ज्ञानपदस्याभिधानात् । तत्रे
ज्ञानग्राहकत्वमस्त्येव विषयग्राहकत्वाभावात् · प्रमायदावच्छिन्नं ज्ञानग्राहकत्वं व्याप्यमिति चेत् ॥ तर्हि घटज्ञानवाक्यावच्छिन्नज्ञानग्रा
व हकत्वमपि तथैवेत्यतिप्रसंगात् [illegible] । ज्ञानेन द्वितीयः । प्रमानुमितौ मापकतावच्छेदकत्वस्य प्रमापदे च विशेषणत्वात्तस्य विषयग्रहार्थम
तिरिक्तस्यापेक्षणात् ॥ न तृतीयः घटज्ञाने वृद्धिस्थशक्तस्य सर्वेन मतस्य दारे रेके चैव ग्राह्यतामिति विषयतानोभयबोधकतया विप्रसंगतादवेक्षात
नेन चतुर्थः तत्रैवातिप्रसंगादिति ॥ उच्यते । यद्विषयेन विना न भासते तद्धीहेतुत्वमपि बोधयतीति सर्वजनसिद्धं । तथा च विषयनिरपेक्षज्ञाना
नवगाहिज्ञानग्राहकत्वरूपेण विषयग्रहं प्रति हेतुतापर्याप्तास्यामा सामग्रीविवक्षिता घटस्सानादिव्याप्तात्मिका सामग्री यद्यपि विषय
निरपेक्षं ज्ञानं न गृह्णाति तथापि विषयग्रहं प्रति न तेन रूपेण हेतुता । [illegible]मानाधिकारणाव्यवहितकाले हि ज्ञानग्रह एव तथा नियमा
त् । तदिदमुक्तं स्वव्यवहितवर्त्तमानेत्यादिना नैवंपावत्स्वार्थप्रमापदादौ निरुक्तसामग्रीत्वविरहादिति वाच्यम् । उपनीतप्रामाण्यपावगाह्य

ग्राम· १९

तुव्यवसायप्रमाप्रयावत्त्वरोपाद्यनाभावे सिद्धसाधनात् नचज्ञाततालिंगकानुमितेस्तथासामग्रीत्वमसिद्धं ॥ प्रत्यक्षस्याना
भिविज्ञाप्यात्तस्याः परैस्तथात्वांगीकारात् ॥ [illegible]
[illegible] ॥ नचप्रामाप्रमातेतथात्वमसिद्धं एवंसति स्वप्रकाशज्ञानतालिंगकानुमितौ अपि केऽरस्वीकारात् तदु
भयमादायमपरु भयोः कथं स्वतस्त्वं स्वमतसिद्धज्ञानग्राहकत्वमारोपेति पदि तदा निरुक्तसामग्रीत्वमपि स्वमतसिद्धमेवास्त्व
ति। एवकाराद्व्याप्यनुपनीतं विशेष्यप्रकारीभूततद्धर्मवैशिष्ट्यग्रहस्य इति स्वसमानाधिकरणावच्छिन्नमानज्ञानेऽचविषयीकुर्वन्नियावन्निज्ञा
नानितद्विषयत्वं स्वतस्त्वं पावत्स्व एव पर्वोक्तसिद्धसाधनवार [illegible] णाय। घटोत्तिज्ञानवानहं इत्यकृतद्वितीयाऽनज्ञानितद्वस्त्ना
नमनुमितिज्ञानिते ताद्वश्यादेवज्ञानानुमितिवारपितुत्राहे स्यादि विशेषणं। ज्ञानीत्थविषय प्रकारावच्छिन्ने विशेष्यग्राहकज्ञान
न्याहता पर्याप्यधिकरणावच्छेदेन यत्र यत्र बसिताताताविसामग्री विवक्षिता तेन विकल्पसंशयादिपरवारणं सर्वनामभिन्नत्वं च
विशेषणामितिसंक्षेपः॥ प्रागल्भास्तु॥ उभयवादिसिद्धप्रामाण्यग्राहकत्वं यस्य तज्जिज्ञापावती ज्ञानग्राहिकासामग्री तज्ज्ञा
प्यत्वं स्वतस्त्वमिति वदंति॥ अत्र च सामग्रीपदेन यदि ज्ञानग्रह रूपफलोपहितं कारणं चक्र मुच्यते तदा [illegible]
[illegible] तज्ञाप्यकत्वं न ज्ञप्य ग्रह विषयत्वं
। यदि त्वसामग्रीपदेन लक्षणापग्रह एवानुव्यवसायादि रूपते ते तदा स विषयकज्ञानग्राहक सामग्रीजन्माः पावतोग्रहास्तद्विष
यत्वं साध्यं। तेन कचित् स्वहेरचिरनुव्यवसायादेर्ग्राहकत्व निर्दोषज्ञानविरुध्यतदप्तिध्येयं। ननु पदः प्रामाण्यारोपस्तदा विरोधा

धी॰ प्र॰
२०

भावात्स्वप्रामाण्यांशेऽप्रामाण्यं गृह्यत एवेति बाधाभावेन स्वार्थमप्रामाण्यग्राहकेति विशेषणाभिप्रायेणाह । स्वमिति । सर्वेमा
धारणा । प्राभाकरमतं साधारणं । नन्वप्रामाण्यग्राहकेति विशेषणे दत्तेऽपि बाधः एवं तथाहि भ्रमाभ्रमे तेज्ञाने इदं ज्ञानं न प्रमेति ग्र
हणामनुमन्यते तत्र प्राभाकरमते नाम यथाख्यातिपन्नेणीकारात् किन्तु शुक्तौ विदं रजतमिति विस्मृत्यनुभवात्मकं ज्ञानद्वयमेव तत्र चेदं
ज्ञानमिति ज्ञानस्य [illegible] मानसोऽनुभवोऽप्रमात्वप्रामाण्यस्मरणात् । तथा चेदं ज्ञानमिति ज्ञाने मानसानुभवेनाप्रामाण्यग्रहि
णाप्रामाण्यं न गृह्यत इति बाधेना [illegible] दव स्वमत आह अत्रैवेति । अप्रामाण्यग्राहकसामग्र्यसमवधानमप्रामाण्यग्राहकं तच्चाहैन
विवक्षितं मानसे तु ज्ञानानुभवे प्रामाण्यस्मृतिरूपाप्रामाण्यग्रहजनकसामग्रीसमवधानात्प्रामाण्यग्राहकत्वमस्तीति मतेन
बाधस्त्विरुमत इति तत्रैतिहितीति । इदं च प्रतियोग्यनुपमादाय ग्राहकत्वाभावेन तत्र चेत्स्यात्स्वत्वे दोषाभावादिति ।। अयं तत्रेति । संशय
स्थले हि धर्मिज्ञानमप्रामाण्यस्मरणात्मकेनाप्रामाण्यग्राहकेणासमवहितमेवेति तस्य प्रामाण्यनिश्चायकत्वाभावात् संशयः संभवस
वेति भावः ।। प्रथमं धर्मिज्ञानं ततः नन्तरं अप्रामाण्यस्मरणं ततः संशय इति क्रमेण संशयोत्पत्तौ प्राथमिकधर्मिज्ञानस्याप्रामाण्यस्म
[illegible]
[illegible] समवहितत्वेन प्रामाण्यनिश्चायकत्वात्
नात्र संशयः स्यादित्याह ।। प्रागिति । तदप्रामाण्यविरोधीति ।। तद्रूपस्याप्रामाण्यस्याविरोधीत्यर्थः । तथा च तत्तद्रूपकप्रामाण्यग्रहस्य
तमप्रामाण्यपदं च विरोधिमात्रपरमन्यथा नन्वयापादिति ध्येयं ।। ननु तस्य प्रामाण्यं तद्विरोधीत्यर्थः ज्ञाहार्थपरत्वात् साधुत्वापत्तेः । नञो

निरस्यं नं

दा॰ प्र॰
२०

ध्यवधानात्। अथवं वह्निरिति ज्ञानस्य इदं त्ववतीदं त्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यग्रहकालेन तस्य वह्निमत्वे निरुत्वप्रकारकत्वरू
पं प्रत्यप्रामाण्यतद्विरोधिनो वह्नित्वाभाववतीत्यादेरप्रामाण्यस्यग्रहणात्। वह्नौ इति समस्तहालेनैवस्य विध्येनत्ताऽऽशङ्क्यानुयोगितानाम्
भेदविवक्षाइ हे पिकार्यमिति स्मर्तव्यम्।। वस्तुतो नात्राभेदविवक्षाप्रयोजनं वह्नौ इति समस्तहालेनैवान्तरावच्छिन्नस्य वह्नित्वाभा
ववति वह्नित्वप्रकारकत्वसाक्षात्तदवच्छिन्नवह्नित्ववतिवह्नित्वप्रकारकत्वप्रतिविरोधाभावादिति। तज्ज्ञानविषयकेति। अत्रेश्वरज्ञा
नपदेन पक्षीकृतप्रामाण्यापत्त्योः कृतज्ञानव्यतिरेकपदेन प्रागभावः। अप्रयुक्तपदेन तदन्यथा घटतुविधाप्युक्तासमयसंबंधि
त्वेः। द्वितीयव्यतिरेकपदेनापि प्रागभावः। प्रकारपदेनाभाससमानधर्मत्वाद्व्यंसबंधकउक्त। तेनेत्यादिदूषणामलग्नकंभव
तीति संबंधः। दूषणमाह।। तद्विषयकेत्यादिना।। अत्रप्रथमईश्वरज्ञानमादायविधिकोटौ सिद्धसाधनं प्राञ्चं न च मीमांसकैरीश्व
रानंगीकारान्न सिद्धसाधनमिति वाच्यम्। यत्रात्मन्यनुमितिस्तत्र तस्मिन्नेव प्रतिबंधकत्वात्। अनुमाता त्वि नैयायिकोऽसिद्धिरस्य वेततो
न विषयकेश्वरज्ञानजन्यत्वादनुव्यवसायादेरूपासिद्धिप्रसक्तौ तत्तज्ज्ञानविषयपदानन्तरसमानाधिकरणं दपरिदीपते तत्तदाका
भिधेयत्वेति। प्रथमं सिद्धसाधनं वारणायाजन्यपदानन्तरजन्यपदद्दानेऽप्रसिद्धिः तज्ज्ञानविषयकेश्वरज्ञानेनाजनितस्य जन्यता
नस्याप्रसिद्धेः। बाधपदेन चाप्रसिद्धिवाधरएव विवक्षित इति ध्येयं।। अप्रसिद्धिमुद्धरति। ईश्वरज्ञानस्येति। सिद्धसाधनमुद्धरति। तदि
प्रयुक्तेति। समानाधिकरणेति। तज्ज्ञानविषयकसमानाधिकरणज्ञानाजन्यसामान्यप्रसासस्य जन्यसमानाधिकरणज्ञानग्राह्य
त्वं तज्ज्ञानविषयकजन्यतानाजन्यसामान्यप्रसासत्य जन्यज्ञानग्राह्यत्वत्वाविधिकोपर्यो विवक्षितमित्यर्थः। व्यर्थेति। पद्यपि

तिव

२ ध

प्र॰वि॰म॰
२१

सिद्धसाधनवारकत्वेन सार्थकत्वं भवत्येव व्याप्तिग्रहोपयिकविशेषणस्यैव सार्थकत्वमिप्यते मन्दीकारात् । तथापि सा
मान्यसादिविशेषणस्याप्रसिद्धावेयर्थ्यमिति ॥ ननु विवक्षितेन तव साध्येपि अनुमित्या सिद्धसाधनं ॥ तथा हि । तज्ज्ञानविषयकं
पक्षज्ञानं तेन पक्षप्यनुमित्यादिर्जन्यते तथापि जनकीभूतज्ञानव्यतिरेकाप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वप्रयुक्तत्वजन्यत्वेन चा

विषयक

नुमित्यादेर्व्यतिरेकः प्रागभावलक्षणस्तज्ज्ञान[illegible] ज्ञानव्यतिरेकजन्यः प्रागभावस्यानन्यत्वादि
त्यत आह यथा चेति । प्रमेतीति । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूपसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानमादाय सिद्धसाधनमित्यर्थः । सत्त्वाप
नुपपत्तेरिति ॥ सामान्यप्रत्यासत्तेः स्वजन्यज्ञाने प्रकारत्वनियमात् ज्ञानस्य सामान्यप्रत्यासत्तित्वे ज्ञानस्य प्रकारत्वमेष्टव्यं ॥ तथा
च धर्मिणीज्ञानस्य भासमानसर्वज्ञानांशे दोषधर्मप्रकारीभूय भासेरन्निति तत्कोटिकसंशयो न स्यादित्यर्थः ॥ इदं चापाततः इदन्त्वाग्रेव

प्र

च्छेदेन प्रकारीभूतो हि धर्मः संशये विरोधी । न च सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानं सामान्यं तथा प्रकारः तस्माद्विशेषणज्ञानकारणताग्राहके
णैव नाज्ञातस्य सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वं तस्याग्रिमज्ञाने विशेषणत्वनियमादिति तत्त्वफलीभूतज्ञाने प्रकारस्य सामान्यस्याज्ञात
[illegible]स्य जनकत्वमिति
संशयोप्यनुपपन्न इत्यर्थः । इति केचित् । तज्ज्ञानेवेति । नेच्छायां । गृहीतप्रमात्वपत्र प्रत्यासत्तिस्तत्र सिद्धसाधनोद्धारः कथमिति वा
च्यम् ॥ तन्नियंनयदेन प्रमात्वाश्रयमात्रस्याभिप्रेतत्वात् क्वचित्सामान्येति ॥ प्रमापदेन पत्र प्रमात्वसामान्यमुपस्थाप्यते ॥ तत्र सामा
न्यप्रत्यासत्त्या प्रमात्वेन धर्मिणः कोटिकृतत्वात् । स्वज्ञानएवविषयितासापितत्वादित्यर्थः ॥ न च पतत्पक्षके इति । न च सांप्रतमित्यन्वयः

रा॰म॰
२१

। यस्यां घटज्ञानव्यक्तौ घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वमनुमितं तत्तद्रूपं यत्तज्ज्ञानं तद्विषयकज्ञानाऽप्रयुक्तत्वं सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यबो-
धस्य नास्ति यद्यपि तथाप्यन्यापि घटज्ञानव्यक्तित्वरूपं यत्तज्ज्ञानं तद्विषयकज्ञानाप्रयुक्तत्वं सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यबोधस्यास्त्ये-
ति सिद्धसाधनमिति तन्न चेत्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ तस्मिन्मते इत्यर्थः ॥ तथा च तत्सत्त्वे तु पक्षे सिद्धसाधनं तत्परिहारेपीत्यर्थः । प्रामाण्यापात इति
। मध्यपदलोपेन समासेन प्रामाण्यप्रयोजकापात इत्यर्थः ॥ तथा च प्रामाण्यप्रयोजकीभूतं यद्घटज्ञानान्तरं तत्सत्त्वे सिद्धसाधनं स्यादि-
त्यर्थः । प्रामाण्यमात्रस्य ज्ञाताज्ञातज्ञानसाधारण्यात् ज्ञानविषयकत्वेनाजन्यत्वेऽपि सामान्याभावगर्भतामभिप्रेत्याह ॥ ग्राह्यत्वेति
॥ अत एव योगीति । अत्र यद्यपि योगिप्रत्यक्षं तत्तद्विषयकध्यानजन्यमिति स्वीकारे योगजधर्मः प्रत्यासत्तिर्न स्यात् ॥ ततो ज्ञानसे-
वासत्तित्वप्रसंगात् तस्माद्धात्मध्यानजन्यसंस्कारो धर्मो वा प्रत्यासत्तिर्विश्वगोचरयोगिनां प्रत्यक्षं जनयतीति स्वीकार्य ॥ तत्र श्वास-
गतमेतत् तथापि व्यवहितविप्रकृष्टं च योग्यं योगीगर्दभैति न तु योग्यमपि यत्राप्यतीन्द्रियो दृष्टस्तत्र प्रत्यासत्तिलघनात् इ । तत्क्षमादि-
दृष्टेस्यात्र स्वरूपं श्रोत्रद्रूतितेतिमतेन प्रामाण्यस्यापि योग्यता योगजप्रत्यक्षाविषयत्वेन सिद्धसाधनपरिहारे उपनीतभानात्मकं योगिप्र-
त्यक्षमादाय ग्रन्थो यथोऽस्यइति । यथा ज्ञातस्येव प्रकारस्तथा प्रकारत्वानुरोधेन योगिनोपि तज्ज्ञानविषयकज्ञानापेक्षा ॥ प्रकारत्वा-
भावे तु माध्यासत्त्वेऽदेव न सिद्धसाधनमिति भावः ॥ ज्ञानेति ॥ उपनीतभानात्मकमित्यादिकल्पे श्रस्मदादिज्ञाने इत्यर्थः । अतो न-
योन कल्प्ये अनुव्यवसायस्येति ॥ ज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यप्रामाण्यज्ञानस्येत्यर्थः ॥ इत्यादिनेति ॥ इदं ज्ञानं प्रमेति प्रमात्वमप्रमापा-
वै ज्ञानमेवाग्रहणाती भट्टमते ऽनुमितिरादिपदार्थः । सिद्धसाधनं अर्थात् ऽरं अनुभवमेवेति प्रमावानयमिति ज्ञाहृदो धारेण तत्रापि पद-

र्थे ज्ञानस्यतन्मते हेतुत्वादिति। सिद्धसाधनापत्तेरिति। अर्थांतरापत्तेरित्यर्थः॥ नच पक्षधर्मताज्ञानेन स्वप्रकाशात्मकमिति तद
र्थे तद्भिन्नेति ज्ञानायेक्षणं ज्ञानत्वरूपधर्मं वक्तव्याः स्वप्रकाशेन भानेपि ज्ञानत्वस्याग्रहणात॥ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य
चापेक्षितत्वादितिवाच्यम्। विषयतासंबंधेन घटस्वपत्र प्रमात्वानुमितौ लिंगंतत्र स्वप्रकाशेनच समकालनिर्वाहात॥ सम
वत्तीति। सामान्यप्रत्यासत्त्यनंगीकर्तॄणां साध्यप्रसिद्धेरनपेक्षितत्वादितिनावः सिद्धेति॥ अर्थांतरवारणार्थमित्यर्थः॥ ज्ञानपदस
मभिव्याहारानुरोधाश्रयेलक्षणे तद्विषयकज्ञानेपक्षतानत्वेनापेक्षितमेवेति भावः। आत्मादिभिरिति॥ अत्र सुखासंविज्ञानबहु
व्रीहिः। तेन घटादिभिरित्यर्थः॥ आत्मादेः प्रागभावाप्रतियोगित्वादिति॥ ननु व्यापारानुबंधि विषयताकेनच्छेवसायादिना। तुच्छ
वसायादेर्जननात् ज्ञानपदेरहस्येपि अप्रसिद्धिता रवत्थ्यप मित्यत आह। ज्ञानपदेति। तैरिति॥ घटादिभिरित्यर्थः परेति॥ प्रमान्तरगोच
रेण ज्ञानेन जनिताया प्रमांतरगोचरेच्छा तत्प्रकारत्वेन प्रामाण्यपरस्यांतरस्य वारणार्थं चेत्यर्थः। अत्र ज्ञातः सिद्धसाधनं वदंत्येतोर्थांत
र

स्याप्यदोषत्वमभिप्रेत्याह। वस्तुत इति। प्रमापदप्रवृत्ति
निमित्तत्वादिनानुगतेन रूपेण घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिनोपक्षत्वान्न दोष इच्छामादाय यदर्थान्तरं यच्च सर्वं प्रमावानित्यनुमिति
मादाय अर्थान्तरमुक्तं तन्न भवतीत्यर्थः। न चैवं वचनमनुमानपदवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम्। प्रथमव्यावर्तनेनैव सार्थकत्वात्।। इदं च नवीनमता
नुरोधेन। प्राचीनमते तु अतः सिद्धसाधनं ज्ञातोऽर्थान्तरवारकपदस्य सार्थकत्वात्। अत एव प्रथमज्ञानपदस्यापार्थतोऽर्थान्तरवारकस्य सा
र्थकत्वे विधेयं।। आगिवेति। तज्ज्ञानतद्विषययोरित्यर्थः। एवं पावकधूमे साध्यासत्वेन तज्ज्ञानतद्विषययोः स्खलविशेषप्रसिद्धिः प्रकाराभि
न्ने च सर्वधर्मिप्रसिद्धिरित्युक्तं अत्र तु संभवमात्रस्य साध्यतया सर्वत्र तज्ज्ञानतद्विषययोः प्रसिद्धिरिति विशेषः। उक्तं नमेरोति। साध्य
प्रसिद्धं परमतेऽनुमितं न गत्वेनेत्यर्थः। तस्या विधिप्रसिद्धेः। एवं अप्रामाण्यस्यापि साध्यप्रसिद्धिनिरपेक्षानुमितिविशेषणतया। गत्व
मारप्रामाण्यप्रकमिति। गत्वमात्रासकलप्रामाण्यनिष्ठमित्यर्थः।। संज्ञायपीति। निश्चयस्यापेक्षितत्वादिति भावः। संकोचेति।। इदं च
समाधिमोकथंचिदुक्तौ इदृशानुमितिगोचरतया अत्र निश्चयेन संकोचस्यासंभावितत्वादिति। नन्वेवं तस्तुमितविषयस्य प्रसिद्धेः कृतत्वादिति
एवं तस्मसंगतोत इत्यनुमितविषयतया निश्चयेतु भावनकत्वादित्यरुचेराह वस्तुतस्त्विति। धर्मिणीति। ज्ञानत्वस्य रूपस्येत्यर्थः। धर्मस्य
वाज्ञानस्यैव ननु घटत्वं घटविशेष्यकत्वघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वपरं तथा प्रमुक्तेन तत्वतितव कारकमिति वाक्येन परत्वं च विशेष्यं
तवति श्रोत्रीयपरत्ववति पटत्वप्रकारकत्वं बोध्यते। तत्र प्रकृतप्रामाण्यपक्षधर्मता तत्परज्ञानविषयकज्ञानस्यानपेक्षितत्वादिति। सिद्ध
साधनं। किंच। घटत्ववति घटत्वप्रकारकं इदं ज्ञानमिति विसंवादिभुकवाक्यजन्यज्ञाने तज्ज्ञमसामान्यप्रसारमति अज्ञानेऽपि नादाय सिद्धसाध
नं। किंच प्रामाण्यघटकान्यघटत्वादिपदार्थानां विज्ञाकलितानेव जानतो विशेष्यविशेषणत्वमिति न्यायेनोत्र मानसज्ञानमादाय सिद्धसा

धनं। किंच प्रमाणषट्कान्यतरत्वादिपदार्थानां विशिष्टकलितानेकज्ञानेनैव विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनोत्पन्नमानसमा
नमादायासिद्धसाधनं। किंच॥ विषयत्वं विहाय प्रकारत्वपर्यन्तधावनं अभिधेयत्वसामान्यज्ञानमादायासिद्धसाधनवारणा
यतत्त्वच व्यावर्त्याप्रसिद्धिः अर्थान्तरवारकत्वेन सप्रयोजनत्वं अभिधेयमस्ति इत्यादिशाब्दज्ञानप्रयुक्तसिद्धसाधनवारकत्वेन व्या
वर्त्यप्रसिद्धौ च समासमपि प्रकारत्वस्यानिरुक्तिः। तथाहि। न तावज्ज्ञानकोभ्य तज्ज्ञानविषयत्वं तत्र रमेत वा व्याप्तेः॥ नापि भासमानधर्मत्व
रूपसंबन्धकत्वं अभिधेयत्वादिनिसादिवाभ्यजबोधमादाय सिद्धसाधनतादवस्थ्यात्। अथ साधारणधर्मानवच्छिन्नस्य प्रकारत्वं विव
क्षितं। अत्र चाभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रकारत्वमिति चेत्॥ न एवं सति साधारणानवच्छिन्नस्य विषयत्वमेवोच्यतां कृतं प्रकारत्वपर्यन्तधा
वनेन। पञ्चप्रमाणानां पदं ज्ञानं प्रमेत्येवंरूपामनुमितिं प्रमापदादिजन्यशाब्दज्ञानव्यावृत्त्यर्थान्तरमादाय किंतु पक्षबहिर्भावेन च समा
हितं तदपि न मनोहरं। साध्यतावच्छेदकज्ञानस्य पदार्थतावच्छेदकज्ञानस्य च परमतेऽप्यपेक्षितत्वात् तथा निरधिकारण्यं च प्रमात्वस्य प्रमा
त्वेन स्वाग्रहाभावेनार्थान्तरानवकाशात् पक्षबहिर्भावस्य च तादृशानुमितिसाध्यविषयतानिरूपणाभावेन दुष्टत्वात्। यच्च प्रथमज्ञान
पदप्रयोजनमुक्तं ज्ञानं प्रमेत्यनुमितिमादायार्थान्तरवारणं। तदपि न। तत्रापि साध्यतावच्छेदकप्रमात्वत्वग्रहाकरणकत्वेनार्थान्तरानवका
शात्॥ पाचत्तानरूपे धर्मिणि आध्वतिरिक्तप्रसिद्धिः। सापि न परमते संभवति॥ तन्मतेऽपवर्गातिरिक्तस्यापि प्रकारत्वादिति॥ अत्रोच्यते॥ ज्ञा
नप्रयोज्यत्वेति चरमज्ञाने विशेषणादिघटितपर्याप्ताः। विशिष्टप्रकारत्वेनाभिमतं। न च विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानमान
सज्ञाने विशिष्टप्रकारीकरोति विशेषणतावच्छेदकविशेष[illegible]संसर्गस्य विशिष्टमध्यनिविष्टस्य पूर्वं ज्ञानत्वेनाप्रकारत्वात्॥ प

रमते च ज्ञानप्रत्यासत्त्यभावेन तादृग्ज्ञानमेव नास्तीति चतुर्थदोषोद्धारः अत एव प्रकारत्वपर्यन्तधावनमिति पंचमदोषोद्धारः
।तदपि न मनोहरमिति तु मूलोपरि निरसिष्यावहे पूर्वपक्षपरिहारो च परकीयाशेषेवेति न दोषोपि न क्षतिः। यद्वा समर्थप्रवृत्तिजनक
तावच्छेदकधर्मावच्छिन्नज्ञानवानित्यनुमितौ समर्थप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य साध्यतावच्छेदकस्य पदज्ञानादौ ग्रहे पक्षध
र्मताबलाद्घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नज्ञानमवगाहमानया मर्थान्तरं स्यादेव। न च तत्र साधारणधर्मावच्छेदेन घटत्ववतीसादेः
प्रकारतेति वाच्यम्। प्रकारान्तरवृत्तिर्हि धर्मः साधारणः पक्षधर्मताबलाच्च घटत्ववतिदं सादृश्यप्रकारतया भासमाने घटत्ववतीसादि
कमपि न प्रकारः। येन समर्थप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकधर्मत्वं साधारणं स्यात्। अत एव पञ्चप्रथमे सादिदोषोद्धारः तत्राप्यनुगतरीत्यार्था
न्तरसंभवात्। पक्षबहिर्भावस्तत्स्वमात्रप्रतीतवक्तृविशेषज्ञानप्रामाण्यपक्षोऽनुवर्तताशंकाम् एवेति॥ ज्ञानरूपे धर्मिणि व्यतिरेकप्र
सिद्धिश्च मतभेदेनैवोक्तेति। नन्वेवं सकलसाधारणव्यतिरेकप्रसिद्धिः क्वेति वाच्यम्। घटज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वादिलक्ष
णधर्मव्यतिरेकप्रसिद्धेः सुलभत्वादिति॥ अत्र गुरुमते तस्य [illegible] दोनेयल्लिंगज्ञानादिजनितानां द्विधानुमित्यादिप्रामाण्ये तैर्वानु
मित्यादिना गृह्यते तेन तत्र ज्ञाततो बाधः स्यात्॥ न च तदेवानुमित्यादियज्ञानकं तत्प्रामाण्येवाप्यत्वात्तद्वस्थतस्य पक्षबहिर्भावात् गुरुमते च
ज्ञानानुव्यवसायप्रामाण्ये तदनुव्यवसायग्राह्ये तद्दानेंशतो बाधः स्यात्। भट्टमते पि ज्ञाततालिंगानुमितेः ज्ञानगोचरज्ञानस्य
नियमात् [illegible] नत्वादेः साध्यतावच्छेदकस्य ज्ञान एव ग्रहाद्बाधः स्यात्। तस्मात् ज्ञानविषयकज्ञानव्यतिरेकाप्रयुक्तो व्यतिरेकप्रतियोगि
ताग्राहकप्रयोज्यज्ञाने साधारणधर्मानवच्छिन्नप्रकारताकत्वं इति पक्षसाधारणमनवद्यं। एतद्व्यतिरेकश्चानुमित्या शाब्दज्ञानेन तु यतो न मा

नेन च नियमतस्तद्ज्ञानविषयकज्ञानसापेक्षे प्रामाण्यग्रहे वदतां नैयायिकानामपि विकल्प इति संबन्धः ॥ अत इत्यादौ निरुक्त प्रामाण्यत्वेन
ग्रहकानीति संबन्धः । इष्टापत्त्याह । नैयायिकैर्न समीहितसिद्धिरित्यन्वयः । तथेति ॥ न समीहितसिद्धिरित्यर्थः ॥ यद्यपि प्रामाण्यं स्वाश्रयग्राह
केनागृह्यत एवेत्यस्यायमर्थः ॥ स्वाश्रयग्राहकप्रामाण्यं ...सेव प्रामाण्यग्राहकत्वेनेति याच्यते ॥ तथा च प्रामाण्यस्वकर्मकग्रहस्या
वृत्तितानियतस्वाश्रयग्राहक...मित्यर्थपर्यवसाने समीहितसिद्धिर्भवत्येव तथापि कुतस्तूष्णीभावः ग्रन्थमूले यावत्स्वाश्रयग्राहकैर्गा
ह्यत्व त्वसंकोचे ज्ञानाद्यसंपक्षेणानादृतत्वात् इति ध्येयं ॥ इत्यादीनीति । प्रामाण्यमेव स्वाश्रयग्राहकैर्गाह्यत इति विशेष्यसंगतेः वकारपक्षे न स
मीहितसिद्धिर्बाधश्चेत्यादिरर्थः । ज्ञानत्वेनेति । यद्यपि प्रथमविप्रतिपन्नावपि ज्ञानपदं स्वाश्रयपरमेव तथापि न तद्ज्ञानांतर्भावोऽस्ति
तिफक्किकापर्यालोचनया तत्र स्वाश्रयज्ञानपरं इह तु स्वाश्रयमात्रपरमिति भेदः । प्रथमविप्रतिपत्तौ यावद्ज्ञानग्राह्यत्वेन वस्तुत्वमाने बाध
त द्वितीयविप्रतिपत्तौ तज्ज्ञानग्राह्यत्वेन वस्तुत्वमाने ईश्वरज्ञानादिग्राह्यत्वेन यासिद्धसाधनान्यथावत्त्वविशेषणस्यवाभावात्कथमितरांशवि
नासमीहितसिद्धिरित्यत आह । ज्ञानपरत्वेनामिति । अयं भावः प्रथमविप्रतिपत्तौ प्रामाण्यपदं विशेषपरं सामान्यज्ञानपदं च तदाश्र
यपरं । द्वितीयविप्रतिपत्तौ च चरमज्ञानपदेन तत्तत्प्रामाण्याश्रयावच्छेदकज्ञानमेव तत्तज्ज्ञानसामान्याकारेणाभिमतं । तथा च विशिष्यैत
देवेष्यतां कृत्स्नमितरविशेषणं वृथा यासीरिति ॥ सिद्धसाधनवारकत्वादिति भावदर्थकत्वादिति भावः । यथा विवक्षितत्वात्साध्यपूर्व स्वाश्रयग्राह
कयावत्त्वलक्षणे प्रामाण्यमात्रे सर्वविधप्रामाण्यपातस्थायीति सर्वविशेष्यकत्वे सति सर्वत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यपदे ईश्वरज्ञानादेरेव
ग्राह्यत्वात् स्वाश्रयग्राह्यत्वात् दोषोऽतः सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ जन्यत्वमपीति । अत्र सर्वत्ववति सर्वप्रकारकं ज्ञानं जनकं सर्वज्ञो हि दिकमादि य

प्रा॰म॰
२४

दा

देनमूलेसंगृहीतमित्यपिद्रष्टव्यं॥तेनताहृशाज्ञाहृत्वानाद्विकमौघनेनाज्ञातःसिद्धसाधनं॥ येदाप्रत्यासत्त्येति॥ उभयसिद्धप्रमात्वविष
यतावभिन्नत्वपरोक्षमत्रविवक्षितं॥ अतोनसर्वज्ञाद्यादिज्ञानमादायदोषः॥ताहृशज्ञानस्यप्रमितिद्वे नैयायिकसिद्धप्रामाण्य
विषयता॥किंभिन्नत्वमपिविशेषणात्तेनैवानुव्याकृतएवेत्यपिकश्चिद्द्रष्टव्यं॥ अत्रापीति॥ अप्रामाण्यग्राहकेतिविशेषणदानेपक्षसंको
चः॥पक्षासंकोचेतद्विशेषणदानमित्यन्यत्रात्रत्वाद्यंशमित्यर्थः॥ज्ञानपदादिनाप्रामाण्यग्राहकसामग्रीविषयकत्वंचविशेषणंदेयमित्यपि
ज्ञेयं॥ अगृहीतेतिमूलेयथार्थत्वसनीति विशेषणमत्रदेयं॥ अतएवेति॥विशिष्टज्ञानत्वमित्यस्यवैशिष्ट्यविषयकत्वपर्यालोचनेवेत्यस्य

भा

र्थः॥यद्यपिअगृहीतेत्यादेरपिपरस्परनिरूपितधर्मत्वधर्मित्वावगाहित्वमर्थस्तथापिवैशिष्ट्यविषयकत्वएवपर्यवसानमितिसंग्रहमग्रंथाल

शि

म्बकत्वंतदेवस्यमेवतथापिपरस्परनिरूपितत्वभागमादायोमग्रंथोयोज्य इतिभावः॥ ननुविशिष्टमिति॥ ननुप्रमात्वावच्छिन्नव्या
पकताकमनुमेयमित्यर्थः॥ ज्ञानतावच्छेदेति प्रमितत्वेत्यर्थः॥तथेति॥घटत्वप्रकारकधीविशेष्य इत्यर्थः॥तथाभूतेति॥घटत्वप्रकारके

३

त्यर्थः॥घटत्ववैशिष्ट्यविशिष्टविषयकत्वइति॥घटत्ववैशिष्ट्यकत्वइत्यर्थः॥प्रकारत्वावच्छेद्यत्वस्यापिसमानवित्तिवेद्यत्वादितिभावः॥
ज्ञाननिष्ठत्वविदिति॥यद्यपिसर्गादिकालीनअणुकादिपक्षकयातत्सर्ववृत्तित्वलक्षणनिष्ठत्वस्यपर्यवतोयूलमेवयत्क्षेपमेतावललभ्यत्वेपि
नव्यापकताच्छेदकप्रकारकत्वनियमहानिस्तथापिलाघवलभ्यस्यैवसाम्प्रतियोगित्वरूपनिष्ठत्वादेःप्रकारतयेदंद्रष्टव्यं॥ननुत
त्रलाघवमिवनेहतदोषकमसीसतआह अन्यथेति॥यदिविषयंविनापितानयह इत्युपेयंतदाविषयांशोव्यवसायरूपज्ञान
स्यप्रत्यक्षमिताप्रकारत्वांशेचसमानवित्तिवेद्यतानकल्प्येतेत्यर्थः॥समवायेनेतितादात्म्येनेत्यर्थः॥व्यभिचारीति॥ज्ञानां[illegible]विति

दा

न्नैरित्यत आह विषयेति । तथा च विषयाविषयकज्ञानाविषयत्वे हेतुः विषयविषयकत्वानियतत्वविषय ६

त्वं न आत्मना सहज्ञाततायास्तद्विषयतानियामकसंबंधविशेषानंगीकारेऽनियताधिकरणकज्ञानं न सिध्येदित्याह । नियतेति ॥ तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वादि न प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं समतावयिगतत्वात् । तच्च प्रमाव्यवहाराभावादित्यत आह ॥ प्रकृतमिति ॥ तत्त्रिवप्यादे वेत्यत्र संनिहितस्यैवतत्वेनिष्यज्ञानत्वस्यतस्पदेनपरामर्शात्रांकानिराकरेतितद्विशेष्यकत्वरीति ॥ ज्ञानत्वमेवं तदिति ज्ञानत्वमेवयथा र्थत्वनियतमिति तदेवप्रामाण्यमस्तित्यर्थः । तस्येति । ज्ञानत्वस्यइतरव्यावर्तकत्वेपिनिष्कुपप्रकृतसुपयोगित्वाभावेन प्रकृते विचारणीय त्वाभावदित्यर्थः ॥ ननु विषयनिरूप्यमिति मतत्वे वैयधिकरण्यविषयनिरूप्यत्वस्यहेतो ज्ञाननिष्ठत्वासाध्यस्य च विषयगतत्वात् ॥ न च ज्ञानवितिवेद्योविषयइत्यस्य विषयवित्तिवेद्यं ज्ञानमित्यर्थस्तथा च सामानाधिकरण्यमनुगामितिवाच्यम् साध्याविशेषार्यताकज्ञा नकत्वसाध्यमितिनेकिदोषश्चयावकाशादिति भावः ॥ ननु विषयेविषयकज्ञानाविषयइत्यत्र ज्ञानपदेन प्रत्यक्षं विवक्षितं ज्ञानपदादिनाविषय नैरपेक्ष्येण ज्ञानज्ञापनात् । तथा च भट्टमते अनुमितिग्राह्यत्वान्न यदुक्तिरित्यस्वरसात्प्रथमाकल्पनत्वव्यपमाणस्वरसात्व्यवसायेतिकल्पनत दव्य संगते ॥ अनुमितौ स्वप्रकाशे चज्ञानप्रत्यासत्त्यपवर्णनविरोधादित्यत आह ॥ व्यवसाय विषयतापादेति । प्रथमापुन्निरूपयति ॥ नन्विति ॥ द्वि तीयांदूषयति ॥ व्यवसायेति ॥ तेनैवेति ॥ ज्ञानग्रहणकाले यावत्क्षिषयग्रहानियमेन यस्वविषयोनभासतेतेनैवेत्यर्थः ॥ ननु संबंधिताव दकेत्यादिनाघटज्ञानग्रहणकाले घटस्यघटत्वेनरूपेणाज्ञायमानत्वात् सेतावन्मात्रमायातिन तु ज्ञानग्रहणे घटत्वेनरूपेणापरोविषयं स्प चीस्यत आह । तन्निर्विकल्पकादिति ॥ संबंधिनिर्विकल्पकानंतरीयसंबंधानवगमे संबंधज्ञानं प्रतिसंबंधितावच्छेदकप्रकारकसंबंधिज्ञाने स्यजनकत्वेकल्प्यमानसंबंधज्ञानत्वापेक्षयासंसंबंधिकज्ञानत्वस्य सामान्यतयाविभागादित्तमसाधारणात याचतद्वच्छिन्नं प्रत्येव जनके

त्वकल्पनात्स्संबंधिकपदार्थस्यसंबंधितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूप्यत्वं यद्यच्छिन्नत्वमितिव्याप्तिवत्त्वात्तद्भिन्नवेद्यत्वमित्यर्थः॥ यद्य
पिप्रत्यक्षेतद्भिन्नवेद्यत्वंनान्यत्रसंयोगो गुणद्रव्यादि ज्ञाताद्यादिसंयोगप्रतीतौसंबंधितोविषयत्वाभावात्।तथापिव्यवसायेस्यादिमध्यमग्र
न्थेवैवतात्पर्यं॥नचतत्रापिदोषोदुरएवेतिवाच्यं यावद्विषयनिरूप्यत्वस्यविनिगमनाविरहेणार्थात्सिद्धेः॥ अत एवाहेत्यत्वेतुल्यत्वा
दिति॥ गुरुमतेप्यधिकरणाप्रकारकेज्ञानासत्त्वादाह।अत एवेत्याद्यति॥ अथतद्वत्त्वमित्यग्रिमग्रन्थानभट्टमतेसंगच्छते तेनमतेनुमिति
वेद्यत्वादित्यत आह।वादिद्वयेइति।समानेनेति॥समानवित्तिवेद्यातिरिक्तविशेषणत्वविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानापेक्षानुसर्वस्यत्यर्थः।
तवेतिप्रागभावेध्वंसेचेत्यर्थः।इतिदिगिति यद्यपिद्रव्यादिप्रकाम्यमाभावअन्निरेकाः भावत्वमित्युच्यते।तत्रापाभावत्वेसत्यपिप्रती
तौनविषयः व्यक्तेकौनैवानुगमनिरासेनत्वेशेमानाभावात्॥स्वात्मकस्यैवप्रवेशाच्चतथाचेक्तोनवच्छेनापिप्रतियोग्यादिज्ञाना
पेक्षा।अभावत्वप्रकारकज्ञानएवतदपेक्षणात्।तथापिसामान्यप्रकारकोभेवज्ञानएवप्रतियोगिज्ञानापेक्षा।अत एवनाभावेतिर्द्वि
कल्पकमितिमतेनेदं।वस्तुतस्तत्प्रकारककिंचित्प्रतियोगिज्ञानस्यापेक्षितत्वस्यसत्त्वात्समाधिसौकर्येणावदुक्तं।ननुतथापिप्रतियो
गित्वंस्वरूपात्मकमितिनयुक्तं।तथासतिपूर्वज्ञातस्यैवप्रकारतापत्तेरितिचेत् न अभावविरहात्मत्वप्रतियोगित्वात्तत्राविरहत्वभागः
स्वरूपात्मकः अभावांशश्चपूर्वज्ञाततद्रूपादाधपूर्वज्ञानत्वस्वरूपात्मकत्वयोरुपपत्तेरिति॥तद्विशेष्यत्वेतिवक्तागत्यारजतत्ववानत्रवि
शेष्य इतिग्रहाभावादित्यर्थः॥ स्वेष्वेति।पञ्चप्रथमतत एवबाधस्तत्रबाधेनधर्मान्तरविनाशासंभवादितिभावः॥मूले।स्वप्रकाशाद्यादि
कपरप्रकाशत्वं॥ [illegible]
[illegible]।अर्वाचीनप्राभाकरमतेचस्वविषयकत्वमेवतद्दिदुभयमात्राङ्कितं॥ज्ञानेति।ज्ञानमनुपनीतमभातयन्नताद

+ २ ओ३स्त्यतः पूर्वप्राभाकरमते बोद्धव्यं। तत्रचप्राचीनप्राभाकरमतेस्वपमविषयीकृतेपिस्वस्मिन् व्यवहारप्रवर्तनमेवस्वप्रका २

नाग्रहेग्रहासंभवादित्यर्थः मनसेतिच मानसज्ञानस्यलाभिप्रायेण · यद्वा · मनःपदेनज्ञानं लक्ष्यते · तथाच मनसोज्ञा २

चि·म·
२६

ज्ञास्यतइतितत्प्रकारकत्वस्यस्वातंत्र्येणाज्ञानेनैरपेक्ष्येणाग्रहणात्केवन [illegible] भवति ॥ स्वरूपसंबंधात्मकविशेष्यत्वादेर्ज्ञानस्वरूपपर्यवसायितयाज्ञा
नस्यवहिर्ज्ञानेनैरपेक्ष्येणास्वातंत्र्यात विशेष्यकत्वादिग्रहासामर्थ्यादित्यर्थः ॥ स्वप्रकाशेज्ञानत्वभासतएवेत्यतआह विषयेति ॥ प्र
मआमन्हन्तमितिमत्त्वस्यकिंचिद्विशेषणतेतिपरमार्थः । तेनप्रमत्वाहीनेपथास्यात्तथानगतोयादित्यर्थः । अन्निचाराद्दितिमू
त्वस्यग्राहकसामग्र्याःप्रमेयिगतत्वादित्यर्थ इति तत्वं । ननुप्रत्यक्षरूपेसंशयेसन्निकर्षोजनकोनतुलौकिकेपीत्यतोलिंगाचेतिमूल
। यद्यपिलैकिकसंशयपक्षेपिपक्षज्ञानापेक्षास्त्येवतथापिवस्तुस्थित्यनुरोधात्तस्योक्तं । यद्वाधर्मिसंशयेकर्मधर्मिज्ञाय [illegible] क
त्वेनरूपेणासंशयजनकतयाप्रकृतेधर्मिज्ञायंज्ञाततामुलिंगमेवसंशयजनकमात्विसाद्भवकायांलिंगंचेत्यादि । संदिग्धस्य
लिंगस्यसंशयजनकत्वमस्त्येवेत्यतआह । निश्चितस्येति । वस्तुतःसंदिग्धस्यापितस्यनसंशयजनकत्वामित्यनुमानालोकदूष्यो
वक्ष्यमाणत्वात्तत्संदिग्धव्यावर्तनार्थं । किंतुसाधारणाभ्रमविषयवारणायतत्रचव्याप्यत्वेनेतिशेषः । पूर्वमप्रामाण्येति ॥ यद्यपिधर्मि
ज्ञानानंतरप्रामाण्यस्मरणोपितदूर्धमहितत्वमेवतत्समवधाने ॥ अन्यथाइदंज्ञानमप्रमेत्यत्रापिग्रहणस्मरणात्मकधर्मिज्ञानरूप
सत्वाद्यग्रहणेनप्रामाण्यग्रहणायत्तेस्तथाप्यनुव्यवसायात्मकधर्मिज्ञानेप्रथमतोहेतुविरकालेनस्मृतेतत्रधर्मिणिप्रामाण्यसं
शयेमत्वकारणोक्तोनस्यात ॥ तत्रप्राथमिकधर्मिज्ञानस्याप्रामाण्याग्राहकसामग्र्यसमवहितत्वेनप्रामाण्यविषयत्वेनोतन्मूलकधर्मि
स्मरणस्यापिप्रामाण्यविषयकत्वप्रसंगादितिभावः । गुरुमतेप्येवंशंकोसमाधानेध्येये ॥ यद्वा ॥ एतत्स्वरसादेवाहकिंचेति ॥
असंसर्गेति ॥ प्रमात्वतदभावकोटिकसंशयप्रमात्वाभावासंसर्गाग्रहप्रमात्वाग्रहपर्यवसितोदोषांतरविनाकथमित्यर्थः ॥ म

क

ग्र·म·
२६

नस्यकारणत्वमेव तत्रमानमित्यत आह॰ पदेव हीति॰ तथा च संशयविपर्ययोत्तर प्रत्यक्षमात्रे व्याप्यत्वप्रकारकज्ञा ४

नुवंशे विपरीतत्वासंसर्गाग्रहे यथा दोषं विनैव तथा प्रकृतेपि स्यादित्यत आह। नापीति। न चापि पित्तलक्षणदोषप्रयुक्त
त्वादसंसर्गाग्रहस्येत्यर्थः॥ व्याप्यदर्शनकाले व्याप्यदर्शनोत्पत्तिकाले। नन्वेवं तावता संशयप्रति व्याप्यदर्शनस्य प्रतिबंधक
त्वमायातु न तु विरोधिनिश्चयसामग्र्या इत्यत आह। तस्येति। साक्षादेव व्याप्यदर्शनत्वेनैव। ननु संशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षे व्या
प्यत्वप्रकारकज्ञानेन कारणमिति भावः। तत्रैवोपोद्बलकमाह अनएवेति आलोकसमवधानकाले आलोकसमवधानोत्पत्तिका
ले प्रतिबंधसामग्र्या इत्यादिकमुक्तं निराकरोति। मणीति। ज्ञानात्मकेति। विपरीतनिश्चयेत्यर्थः। अनएव ग्राह्याभावनिश्चयस
सामग्र्या इति वयमेवाग्रे वक्ष्यामि इति। भूतले घटाभावइति ज्ञानानंतरं घटाभाववत्तया भूतलमिति प्रत्यक्षस्थले व्यभिचारादाह। प्र
त्यक्षेतर इति। प्रत्यक्षमितरद्यस्मादिति च बहुव्रीहिः। तेन सर्वनामकार्याभावः। एवं पक्षविशेषणकानुमितिं स्वीकर्तुमानिष्टमिति
भावः॥ व्यापकपरामर्श एव हेतुरिति नियमे पक्षविशेष्यकान्वदाप्यनुमितिर्न स्यादिति तत्र बाधकमित्याह। कदाचिदिति। हेत्वर्थे॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुमितौ व्याप्यव्यापकसमानाधिकरणपर्यवसितत्वात्तथा च तदनुरोधेन व्यापकत्वमपि सामानाधिकरण्यघटितमेव
निर्वाच्यमिति व्याप्यापेक्षया व्यापकत्वे लाघवाभावात् व्यापकपरामर्श हेतुरित्यवधारणमसंगतमिति॥ व्याप्यदर्शनानंतरं कालेइत्य
स्य विवरणं विपरीतदर्शनकालस्येति। विपरीतदर्शनकालेवेति क्वचित्पाठस्तत्र सप्तम्या व्याप्यदर्शनानंतरकालत्वेन विप
रीतनिश्चयाधिकरणत्वेन वा विवक्षितइत्युपाधिभेदमात्रेण वा वाच्यः। आकारइति प्रतिबंधकाभावस्य कार्यसहभावे तत्वेन जनक ५
एयु त्वाभावे म[illegible] सतिकाले ग्रहापत्तिरित्यपत्तेव्यतिरेकादित्यर्थः। ननु प्रकृतेपि विपरीतनिश्चयतत्सामग्र्यभावयोः कारण

७ कारे॰ व्यापकपरामर्शस्यानुमितिजनकत्वे पक्षविशेषणकानुमितिस्यादित्येव बाधकं न च पक्षविशेषणकानुमितिस्वी ७

४ ग्रहोत्पत्तिकालेपि संशयसंभवादित्यर्थः। निर्णयसामग्रीलावच्छेदेन संशयविरोधिनः सर्वस्योत्तरक्षणोत्पत्तेः संशयविरोधित्वं न युनः स्य

४ निश्चयो। तथा च निर्णयसामग्रीभूतायाः तज्जातीयत्वविशिष्टस्य प्रत्यक्षस्य संशयप्रतिबंधकत्वं ममेष्टमेव कथमनिष्टत्वेनापादितमित्याशं

त्वे गौरवमित्याशंक्याह प्रकृते चेति। व्याप्यदर्शनकाले व्याप्यदर्शनोत्पत्तिकाले। तथा च प्रामाणिकं गौरवमिति भावः। तदर्पीति॥

व्याप्यदर्शनोत्पत्तिकाले संशयो नोत्पद्यत इत्यपि सर्वथः॥ अग्रिमग्रंथेति। तत्कथमुत्पत्तिस्थितिक्षणसाधारणत्वादिति भावः। किं

चेति। तज्जातीयत्वग्रहकालेन संशय इति सामान्याकारेण तज्जातीयत्वग्रहोत्पत्तिकालेपि संशयानुत्पत्तिस्सकलसिद्धा॥ न चैत

त्तवसंगच्छते व्याप्यदर्शनोत्पत्तिकाले इव तज्जातीयत्वग्रहस्य निर्णयजनकत्वे निर्णयसामग्र्युत्तरक्षणोत्पत्तिसंशयप्रतिबंधकत्वस्य

था तथा पृथगेव तज्जातीयत्वग्रहस्याप्युत्तरक्षणे प्रतिबंधकत्वं ममेष्टमित्याशंक्याह। न चेति। तज्जातीयत्वग्रहस्यापि उत्त

रक्षणे संशयप्रतिबंधकत्वे सकललोकसिद्धस्य तदुत्पत्तिक्षणे संशयानुत्पादस्य लाघवेन मातृत्वे तथा तन्निर्वा

हाय तत्सामग्री प्रतिबंधकत्वे कल्पनीये वाच्ये कारणतायां गौरवमित्याह॥ ननु त्वन्मतेपि॥ तज्जातीयत्वज्ञानकाले तज्जाती

यत्वज्ञानोत्पत्तिकाले॥ तत्सामग्रीमात्रस्य प्रतिबंधकत्वान्न गौरवमिति यदि तत्राह। तज्जातीयत्वेति। प्रतिबंधकसामग्र्याः प्रतिबंध

कत्वादिति यथाश्रुते पूर्वोक्तदोषमाशंक्य निराकरोति। न चेति॥ साक्षादिति॥ आस्वाभाववगाहित्वप्रयुक्तविरोधाभावादित्यर्थः। अ

त्रवदंति विशेषदर्शनघटितसामग्रीघटितप्रतिबंधिकान्तरापुरुषत्वादिनिश्चययोस्तन्निश्चययोः संशयापत्तेरित्यर्थः साधुः। तथा हि पत्त

रूपाणामुक्तेः। प्रतिबंधकाभावस्य कार्यसहभूतत्वेन जनकतायां तत्कालीनोत्पत्तिपुरुषत्वनिश्चयघटितैवेति। तत्रोमे द्वि प्रतिबं

धकाभावानां एकेन रूपेण जनकता। येन सामान्यकारणतायां सहभूतत्वप्रवेशात्संगच्छेत किंचित्साधर्म्यविरहसहकृतप्रति

बध्यभावात्मकप्रतिबंधकाभावस्यानुमितिरूपकार्यसमये सत्वमिति सहभूतत्वादिनापि तानाति भिन्नप्रतिबंधकाभावस्यैव

४ श्रीत्वेन व्याप्यग्रहसाधारणीभूतस्य प्रतिबंधकतानन्स्यादित्याशंक्याह॰ न चेति॰ ननु निर्णयसाम ४ एपा

२ भावस्य कार्यसहभूतत्वेन जनकत्वेपि विपरीतनिश्चयाभावस्य तथा जनकत्वे मानाभावात्॰ न हि सर्वेषां प्रतिबंधका २

मु॰ ग्राह्य॰ जगत्रवति॰ नतुधज्ञानीयत्व

कृ

प्र

मा॰
५७

तथात्वनियमो वाच्यस्तथा च प्रकृते तज्ज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वादयुक्तमेतत् यत्तु विरोधदर्शनोत्पत्तिकाले संशयस्वीकारे ऽनुभव
विरोधः ग्रंथविरोधो दूषणं तन्न॥ पूर्वक्षणे संशयस्वीकारे तस्मिन् क्षणे संशयापत्तिः स्यादस्य त्वस्मदाद्यनवधार्यत्वात्। [illegible]क्षणस्य तु
लक्ष्यत्वात्। ग्रंथस्य चायमाशयः ग्राहकसंशयेन तज्जातीयत्वग्रहे संशयो नेति सामान्याकारस्य स्थितिक्षणमादाय पर्यवसानसंभवेन तत्
विरोधानवधारणात्। अत एव तज्जातीयत्वग्रहसामग्र्यभावस्य कारणत्वे यत्नो ऽवमुक्तं तदयुक्तं। तज्जातीयत्वग्रहो सन्निकाले ऽपि सं
शयोत्पत्तिमिष्टतत्तत्प्रसक्तेरिति। अथैवं तत्त्वं प्रतिबंधकाभावस्य कार्यसहभूतत्वेन हेतुत्वमिष्यस्य सहभूतत्वं स्वरूपयोग्यतालक्ष
णकारणत्वे ऽवच्छेदकमिति नार्थः तथा सति किंचिदादसमानकालीनस्य मणिप्रागभावस्य दाहं प्रति जनकत्वापत्तेः। तत्प्रतिसमान
कालीनत्वे कारणत्वे ऽनंतकारणतापत्तेः। किंतु फलोपधानावच्छेदके। तथा चान्याभावत्वावच्छिन्नकारणताकानां फल[illegible]समानकाल
त्वे सत्येव फलोपधानमिति सामान्यत एव कल्प्यते॥ स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वपक्षे ऽपि प्रत्येकं तत्तत्कार्यं प्रति तत्तत्प्रतिबंधकाभावस्य का
रणत्वे गौरवेण [illegible] सन्निकाले ऽपि बंधोत्पत्तिकाले वदाहाभावेन सहभूतत्वेन विशेषकारणतानामवच्छेदकतया सामग्र्यभावो वा कारणा
मिति रूपमपि गौरवे द्वित्वादिसामान्यत एवान्याभावत्वगर्भधर्मावच्छिन्नकारणताकत्वं सहभूतस्यासिद्धत्वादन्यस्य कारणाभाव
समुदायस्य जनकत्वमिति कल्प्यते एकस्याः कारणतायाः कारणतान्तरावच्छेदकत्वे ऽक्षभावादिति। किंच निरंतरसंशयसामग्रीत्मकसत्त्व
तिपक्षे द्वितीयेन प्रथमपरामर्शस्य कार्यकदप्रतिबंधः। न तावद्द्वितीयोत्पत्तिक्षणोत्पत्त्याद्यप्रतिबंधानंगीकारात्। नाग्रिमक्षणोत्पत्ति
क्षसाधनादिति तत्पर्यालोचनया कार्यसहभूतस्यैव जनकत्वमिति॥ वस्तुतो यदि प्रतिबंधकविरोधिज्ञानसामग्र्या न प्रतिबंधकत्वं तदा
विरोधदर्शनस्य प्रतिबंधकत्वे ऽपि तत्सामग्री न तथेति विरोधदर्शनोत्पत्तिकाले संशयापत्तेरिति मूलार्थः। तच्च तन्न लक्षणाप्रतिबं

नु

स्यु

वा

वि.म.प्र
२८

धकाभावस्य कार्यसहभूतत्वेन जनकत्वाभाव एवाभिमतः। न च विरोधिदर्शनसामग्र्यपि ज्ञानात्मिकेत्यनवस्थापत्तिरिति वाच्यं। न हि तत्र
ज्ञानमात्रे धर्मीसामग्रीत्वं किंतु कारणाचक्रेऽ इति दिक्। अथेति मूलं। धर्मीन्द्रियसंनिकर्षस्य विरोधिनिर्णायकसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वेन घ
टे तत्संशयसामग्र्यभावस्य निर्णायकसामग्र्यंतर्गतत्वात्तद्राहित्यादित्यर्थः॥ विनश्येदिति। तत्र मते धर्मिज्ञानमेव प्रामाण्यग्रहात्मकमिति धर्मिज्ञा
नाज्ञाने यो संशयसामग्री न संभवति प्रतिबंधकसत्वात्कार्याभावाच्च तथा च तत्प्रयुक्तो धर्मीन्द्रियसं। निकर्षस्य न निर्णायकसामग्रीत्वाभाव इति
त्वंप्रति। दृष्टत्वामिति प्रघट्टकार्थः। अत्रैव विरुद्धोभयसामग्रीद्वयसमाजादेवेति यो संनन्तु उभयारोपसामग्रीद्वयसमाजादुभयारोप ए
को भवतीत्युक्तेः। सत्वातिप्रसक्तत्वात्स्य प्रतिबंधेन सामग्र्योर्जनकत्वापत्तेरित्याशंक्याह। न त्विति मूले अविरोधादिति मूले। संशयपलक्ष
णाय फलहेतुत्वादिभावः। नन्विति दिनैव संशयसामग्री धर्मिज्ञानाघटिता सैव धर्मिसंनिकर्षस्य निर्णायकसामग्रीत्वे हे न्यादिसाधाको
मूलं न चोभयेति। उभयारोपसामग्रीपदेन धर्मिज्ञानाघटितासंशयसामग्री विवक्षिता। एतच्च टिप्पण्यां दोषे न व्याख्यातं वा तत्तद्विवक्षे नु
भयारोपसामग्रीद्वयमेव संशयसामग्रीति तत्राव्यवहितनिर्णायत्वात्तस्य प्रतिबंधकत्वमभेदात् संभावितमित्याह विकल्पेति॥ अथवा तत्र सामग्र्या
प्रतिबंधकत्वं परिहरति॥ नन्विति अविरोधादिति। समन्हालं बन एकांश निर्णायसामग्र्यात्र परांशनिर्णायाविरोधादित्यर्थः। मिलितप्रवेवे
केत्वे [illegible] निराकरोति॥ नन्वोभ
येति॥ प्रत्येकेति। तथा चाज्ञातो भेद इत्यर्थः॥ यत्रात्रेति दिनैव संशयसामग्रीति निराकरणार्थं न चोभयेत्यादिग्रन्थस्य बोध्यं॥ इत्यत आह इति॥ रा.म.
नु इदं च प्रथमव्याख्यायां। द्वितीयव्याख्यायां एकांश निश्चयसामग्री विरोध्यपरांशनिश्चयविरोधिनी संभवत्येव समूहालंबने तु न परस्पर २८
विरोधं ज्ञायोः। मिलितप्रतिबंधकत्वमपि संभवत्येव तत्पाते रोगप्रतिबंधकसत्वपाते रोगजनकत्वसंभवादित्यस्वरसादाह॥ धर्मिज्ञाने चेति॥

आरोपांतरेपि संशयस्थितेरपि। विशेषणेचरान्वयव्यतिरेकयोरेव बाधकाभावे सामान्यतः कार्यकारणभावग्राहकत्वादिति भावः॥ धर्मि
ज्ञानसामग्रीत्वेनानुगमे प्रथमोपस्थितधर्मिधिय एव कारणत्वं स्यादिति सत्वरसारहितं किंचेति। यन्निष्ठेति॥ सहचारग्रहस्य चाभूयस्त्वं सह
चरितधर्माणां वा भूयस्त्वमित्यर्थः। भूयः सहचारो न पुनः सहचारग्रहः। इदमुपलक्षणं। भूयः स्वधिकरणेषु सहचारग्रह इत्यपि द्रष्टव्यं॥
आरोपनियमः आरोपविषयनियमः। निरवच्छिन्ने ज्ञाने व्याप्यवृत्तिधर्मासंभवादाह॥ तादृशेति। भूयस्सहचरितधर्मककोटिविषयकत्वमि
त्यर्थः। पराख्यास्यानमनूद्य निराकरोति। प्रत्यक्षमप्यत इति। अप्रामाण्यमिति। ननु प्रामाण्यं घटत्वघटितमप्रामाण्यं च घटत्वाभावघटितमिति
ते ज्ञानयोः परस्पराभावविषयकत्वमस्पेव नवेकावच्छेदेन घटत्वतत्वघटत्वाभाववत्त्वं च न गृहीतं। तादृशयोरप्यग्रहयोर्विरोधो [illegible] था अन्य
कु च विघटत्वे कुत्रचित घटत्वाभाव इति ज्ञानयोरपि विरोधापत्तेरिति वाच्यं॥ घटत्वविशेष्यकत्वघटत्वाभावविशेष्यकत्वं चेग हतोर्ज्ञानयोरे
तज्ज्ञानविशेष्यत्वावच्छेदेन घटत्वतदभावविषयकत्वसंभवादिति। उच्यते॥ एवमपि ज्ञानयोर्विरोधः विशेष्यत्वस्यावच्छेदकत्वापरिस्फुरणा
त् सामानाधिकरण्यमात्रस्य च विशेष्यभेदेप्युपपत्तेः अयं घटत्वं द्रव्यं घटत्वाभाववदितिवदविरोधात्। न चैवं घटत्ववद्विशेष्यकत्वतदभाववद्वि
शेष्यकत्वयोर्विशेष्यैक्यग्रहे विरोधाभा [illegible] शेष्यकत्वं घटत्वाभाववद्विशेष्यकत्वं च कोटिद्वयमादाय वा संशय
संभवादिति संक्षेपः॥ तत्किन्वेति। तत्किंरूपतयाप्रतीते स्यार्थः। उपग्रहत्वादिति। यद्यपि तु ग्रहत्वेपि व्यक्तस्येव तथाप्यतादृशप्रतिबंधकत्वेन
कोप्यन्यव्यभिचारो न स्यादिति सर्वतात्पर्यार्थः। अनाकारकस्यरमपीति। अप्रतीते ज्ञानकानुदयादिति भावः। नन्विति। घटत्ववद्विषयकत्वविषयत्वं व्य
वसायगतेन घटत्ववद्विषयकत्वेन विनापि संभवति। घटत्वसंसर्गारोपात्मकव्यवसायेऽनुव्यवसायगृहीतघटत्ववद्विषयत्वाभा
वात् संशयकोटित्वमपि कथमिति वाच्यं। विरुद्धत्वअन्यमेरणाकमात्रविशेष्यकत्वे सति घटत्ववद्वि ४

मि

बाह्ये द्विषये घटत्वाभावादित्यर्थः। यदि च घटत्वारोपेपि घटारोपस्यावश्यकत्वात्तद्गंधादिसंसर्गारोपरूदाहृये। यदनुव्यवसायविष
यः उपनयेनारोपस्य गोत्तित्रोषः। घटविषयकत्ववैशिष्ट्यमिति। घटत्वोपलक्षितधर्मिविषयकत्ववैशिष्ट्यमित्यर्थः। ननु तद्विषयइति अ ले
त्रापि उपनयेनारोपस्य गोतित्रोषः। विषये घटोनवेति।। इदं ज्ञानं घटविषयकं नवेत्यर्थः। तथा च घटत्वोपलक्षितधर्मिविषयकत्वमात्रे न
स्थासिकत्वं नत्वे प्रतमिति भावः। इहेति। यद्यपि प्रामाण्यं विनापि दर्शनादित्यस्य विषयता घटत्वं विनापि संभवादिति पर्यवसितो
र्थः। तथा च ननु घटविषयकत्वमित्यादिग्रंथोपि प्रकृतएव पर्यवसन्नः तथापि एकत्र घटविषयत्वमादाय शंका किंतु परत्र घटविशेष्यकत्व
मादायेति भेदः। विषयसंशयामथानुपपत्त्याशंकात्र इति शेषः। साऽनुपपत्तिः। विशेषितपरीतदर्शने सतीत्यर्थः। एवमग्रेपि
विशेषपदं विपरीततयर।। अग्रिमग्रंथाविरोधायेति।। रजतमहं जानामीत्यग्रिमग्रंथे विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वात् विशेष्यकज्ञानोल्लेखात
ज्ञानमित्याकारकं द्वितीयं ज्ञानमत्र नानुव्यवसायद्वयेन ग्राह्यमित्यर्थः। विशेषणेति। यद्यपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकज्ञान
त्वग्रहापेक्षास्यैव तन्मतेपि तथापि ज्ञानत्वग्रहस्य स्मरणादिरूपस्य संभवात् अनुव्यवसायानध्येऽपेक्षितो नियमतइति भावः। अतएवाहेति।
प्रसाधनार्थमेवाहेत्यर्थः। तद्धि त्रिष्टेति।। सत्वासत्वसाधारणतद्विशिष्टेत्यर्थः। स्यात्तेन्यथासज्ज्ञाननिश्चयजनकतया। बहिर्वि
शेष्यकमिति।। बहिःसत्तानिश्चय इत्यर्थः।। ज्ञानानुव्यवसायेज्ञानस्यात्मनोवाविशेष्यत्वात्तथाभ्रांतस्यानुपपन्नेरिति।। तदेतदाह [illegible]ति।।
ग्राह्यप्रामाण्यापेक्षयेति मूलं। ग्राह्यप्रामाण्यपर्यवसिततदपेक्षयेत्यर्थः। तथा च स्वस्याप्यन्यापेक्षयेति दोषो नास्तीति भावः।। अग्राह्यत्वेति मूले
अग्राह्यत्वं प्रामाण्यस्य अप्रामाण्यरूपत्तान स्यात्तदपेक्षयेत्यर्थः। तथा च ग्राहकस्यापि ग्राह्यत्वं प्रामाण्यत्वेनेत्यादि दोषो नास्तीति भावः।। अप्रामाण्य

गिन्नत्वं अप्रमात्वरूपज्ञानापेक्षयापरत्वं अप्रमात्वरूपव्यवसायस्यापि तद्ग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनापत्त्या व्यवसायस्याप्रामाण्ये मंगीकार्ये स्यादि
त्यर्थः । तस्य चाप्रामाण्ये तत्प्रामाण्यावगाहित्वानुमितिसादेरप्यप्रामाण्यप्रसंगः । तथा चाप्रमात्वरूपज्ञानापेक्षया न परत्वमिति भावः । स्वग्राह्यत्वेति क्व
चित्पाठः स्वेन ग्राह्यं प्रामाण्यं यस्य तत्त्वे इत्यर्थः ॥ तन्मते सर्वेषां प्रामाण्यग्राह्यत्वेनास्वप्रामाण्ये यातेत्तस्य परत्वे ग्राहकस्याप्रामाण्यस्याते ॥ त त
तश्च व्यवसायस्याप्यप्रामाण्यं स्यात् तन्नेत्यत्राह स्वपरेति सिद्धसाधनमिति भावः । संशयविषयत्वमिति ॥ तथा च स्वमतेऽपक्षतो न्तरत्नीपक्षता
वच्छिन्नसंशयविषयत्वं अप्रामाण्यसंज्ञायाऽन्यसंशयविषयत्वं च सुतरां सर्वत्र दुर्लभमिति भावः । ईश्वरज्ञाने ईश्वरज्ञाननिष्ठसर्वत्वविति सर्वे
त्वप्रकारकत्वे विशेषणमनभ्यासे स्यादि । संशयविषयत्वे पक्षतावच्छेदके संशयविशेषविषयत्वरूपे हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहकाले सु
तरां पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यंभानमित्याशयेन सिद्धसाधनमात्रं कुनिराकरोति ॥ प्रामाण्यक्रोडीकृतस्येति । भाणासिद्ध्यपरिहारादि
ति । तत्र चतुर्थाद्विक्षणावर्त्तित्वादप्रामाण्यसंशयजन्यत्वासंभवे संशयस्य पक्षस्थत्वे हेतुक्र्याभावादिति भावः । पक्षतावच्छेदके हेतुत्वभेदनिवेशनेसि
साधनशंकायामाह । हेतुत्वमात्रस्येति ज्ञानेतिपक्षतावच्छेदके हेतुत्वभेदनिवेशेन सिद्धिसाधनपरिहार । एवं प्रकारान्तरेणाज्ञातत्वादिति भावः
हेतुमेव पक्षतावच्छेदकीकृत्य ससिद्धसाधनं प्रसज्यत इत्यतो हारगायुक्त ज्ञानप्रामाण्यपदमिति समाधानस्फुटत्वादुपेक्ष्यान्यदाह । अव्यावर्त्तकस्यापीति
। यद्यपि जन्यपदमव्यावर्त्तकमित्युचितमजन्यत्वस्याप्रसिद्धेः । इह तु ज्ञानप्रामाण्यपरस्य तत्तो पक्षतावर्त्तिसंशयविषयत्वम् प्रामाण्याद्वया
वारणीयादृतिव्यावर्त्तकत्वसंभवत्येवा तथापि पक्षताव [illegible] च्छेदकैकदेशज्ञातसि
द्धसाधनस्यादोषतया तद्वारणाप्रयोजनाभावान्न प्रयोजनव्यावर्त्तकत्वस्याभावोत्र विवक्षितः प्राचीनेनेति । पक्षतावच्छेदकसाध्यसामा

दी॰म॰प्र॰
३०

नाधिकरणपावगाहित्वात्कृतुमितेरितिप्राचां भावः । संशयसामग्रीतिनेति तृतीयक्षणावच्छिन्नसंशयसामग्रीविशिष्टज्ञानप्रामाण्यपक्षकइत्यर्थः ।। तेन प्रामाण्यपदमत्रापि कल्प्यम्। उपरञ्जकं च ज्ञानः सिद्धसाधनवारकं चेति ध्येयं । अत्र च विप्रतिपन्नावनुमानप्रयोगे च पक्षतावच्छेदकभेदेऽपि नार्थान्तरं । उद्देश्यासिद्ध्यविरोधादिति भावः । चतुर्थविप्रतिपत्तिमधिकृत्याह ।। न स्वाश्रयग्राह्यमिति मूले । नयावत्स्वाश्रयग्राह्यमित्यर्थः ।। अन्यथा ईश्वरज्ञानादिरूपेण स्वाश्रयेण सर्वेषां प्रामाण्यानां ग्राह्यतया बाधापत्तेः । एतावता परपक्षनिराकरणेऽपि परतो ग्राह्यत्वरूपे स्वमतेऽसिद्धिर्वा तेन तिष्ठति मूले स्वाश्रयेतिरिक्तेत्यादि द्वितीयं साध्यं । तच्च यथाश्रुते सिद्धसाधनग्रस्तमतो व्याचष्टे स्वाश्रयातिरिक्तमात्रेति । यावत्स्वाश्रयाग्राह्यत्वे सति स्वाश्रयातिरिक्तग्राह्यत्वमित्यर्थः । तद्दूषयति ।। अप्रामाण्याश्रयेत्यर्थः । अर्थेऽपि साध्यसंभवेनेति घटत्वाद्याश्रयेऽर्थे यावदिन्द्रियग्राह्यत्वस्य ग्रहणाद्यहितत्वस्य घटत्वादौ पावकत्वाद्याश्रयेऽर्थे यावत्स्वग्रहणायोग्यत्वस्य च गुरुत्वादावभावादिसाध्याद्यः । प्रमाबाधितेति । तत्र चतुर्थादिश्योसंशयान्तर्वारणाय तृतीयेत्यादि विशेषणस्य सार्थकत्वमित्यर्थः । इदं चोपलक्षणं । प्रामाण्यसंशयाहितसंशयविषये एतत्घटरूपादौ घटरूपसंयोगादौ च तत्त्रित्यसाध्यासत्त्वेन तद्व्यभिचारवारणायापि विशेषणस्य सार्थकत्वं द्रष्टव्यं ।। सिद्धसाधनापत्तेरिति । प्रामाण्याश्रयीभूते यत्घटादिज्ञानं पावकत्वज्ञानस्य ग्रहणाविषयत्वाभावस्य प्रामाकैरपि स्वीकृतत्वादिति भावः । पक्षीकृतमात्रपरत्वमिति ।। अत्र यद्यपि एतत्क्षणावच्छिन्नदेवदत्तज्ञानमिति वाक्येन जनिते एतत्क्षणावच्छिन्नदेवदत्तज्ञानाज्ञाने एतत्क्षणावच्छिन्नदेवदत्तज्ञानत्वविषयत्वस्य च प्रामाण्यसंशयाहितसंशयविषयस्यापावकत्वाश्रयग्राह्यतया व्यभिचारवारणाय समभिव्याहृतपरत्वेऽपि स्वपदस्य तृतीयक्षणावर्त्तीत्यादिपदं सार्थकमेव सैव तथापि समभिव्याहृतपरत्वपक्षे व्याहृतसामान्यत्वस्य साध्याभावेनानुमानाप्रवृत्तिमभिप्रेत्यैतदुक्तं । अत एवाचार्यचरणैः सर्वनाम्नव क्वायमन्व

रामः
३०

परस्तूक्तं॥ नन्वत्र त्वत्पदं पक्षतावच्छेदकरूपावच्छिन्नपक्षपरं वा घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिप्रत्येकपरं वा॥ आद्ये सिद्धसाधनं॥ ताद्
शप्रामाण्यास्यैव यावद्भिः पक्षीकृतस्यैकस्यापि प्रामाण्यस्य ग्रहणाभावात्। द्वितीये त्वत्र नातः सिद्धसाधनं घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्यैव याव
द्भिः घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य ग्रहणाभावात्। न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यमनुमितिविषय इति नात्रातः सिद्धसाधनदोष इति वाच्यं॥
अत्र सर्वशब्दादिजन्यज्ञाननिष्ठसर्वत्ववति सर्वत्वप्रकारकत्वे पक्षतावच्छेदकस्यातिप्रसक्ततया तत्सामानाधिकरण्यावगाहित्वादनु
मितेः स्वीकर्तव्यत्वादिति। अत्रेदं वदंति। तत्तत्पक्षतावच्छिन्नसंग्रहाय भूतं यत् घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादित्येव पक्षीकर्तव्यं। न त्वनभ्यासे
सादिपक्षे विशेषणं देयं। तथा च घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वे तदाश्रययावद्भ्रात्वेनातेऽश्रयप्रसक्तितत्तु न तत्तत्पक्षतावच्छिन्नसंग्रहविषयत्वा
त्। घटत्वाभाववति घटत्वप्रकारकत्ववदित्यादिः प्रयोगः पर्यवस्यति। विप्रतिपत्तावप्येवमेव पक्षसाध्ये निर्वाच्ये॥ अत एव च विप्रतिपत्तिप्रयो
गयोः पक्षतावच्छेदकाभेदनिबंधनार्थांतरकापि न न चैवं विप्रतिपत्तिव्याख्यावसरे मलोक्तपक्षतावच्छेदके च निवेशनं नातः सिसाधनेनो
रविरोध उक्तं कथं समाधेय इति वाच्यं। सामान्यतः प्रामाण्यपक्षमात्रे त्यस्तन्मूलावतारात्॥ अत एव चालोके तन्मणरूपस्वाश्रयत्वु
त्यादिनावसरे वक्ष्यति स्वपदं च तज्ज्ञानप्रामाण्यपरमिति ध्येयं। सर्वपदादिजन्यसकलविषयकज्ञाननिष्ठत्वेन प्रामाण्यस्य पक्षतया पक्षताव
च्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमित्याश्रयणात्सैकप्रामाण्यपरत्वे स्वपदस्यात्रातः सिद्धसाधनोद्धारो विधेयः। तत्र प्रसैव स्वपदं वेत्यादिवक्ष्य
ति। वक्ष्यमाणप्रकारत्वगर्भसाध्ये तु यथाश्रुतमेव सम्यगिति। विरोधप्रदर्शनार्थं इति। साध्यासत्त्वे हेतोरनुपपत्तिरित्येवंरूपतर्कप्रदर्शनार्थं इ
त्यर्थः। एतेनेति। स्वाश्रयाधिकरणक्षणस्य सामान्येतावविवक्षितत्वेनेत्यर्थः। परमते सिद्धिरिति॥ यद्यपि स्वप्रकाशपक्षे प्रथमक्षण एव स्वाश्र

भि

यनिश्चयात्रासिद्धिस्तथापिस्वाश्रयनिश्चयपरत्वे स्वाश्रयानुव्यवसायपरत्वमित्यर्थः॥ तथाचानुव्यवसायस्यपरैरनंगीकारादप्रसिद्धि
ई कृष्णाकेचित्तु परमते निश्चयपदस्यानुव्यवसायकत्वेनैव यथार्थत्वाप्यत्वासिद्धिमसिद्धिमाहुः पक्षस्यैते स्वाश्रयोत्पन्नपरत्वे। धर्मिधीस
हितेति। स्वत्तं च धर्मिधीसहितेत्यर्थः। अन्यथाप्रामाण्यादिग्रहे निर्विषयधर्मिधीसत्वादिति। आत्मनीति। मनोग्राह्यत्वोपलक्षणं॥ अनुभवग्रह
पायाः संशयेन सहसमूहालंबनात्मकानुभवरूपायाः। अन्यच्च मनोयोग्ये स्मृतिरूपायाः प्रामाण्याप्रामाण्यकोटिस्मृत्याः सहसमूहालंब
नात्मकस्मृतिरूपायाः। एवंप्रकारइति। प्रामाण्याप्रामाण्यस्मृत्युत्तिस्मिण एवधर्मितायाः स्वतद्वत्वात्तद्वत्वेपोद्भवस्मृतिरित्यर्थः॥ अगृहीता
संसर्गेति। यद्यपि परस्परनिरूपितधर्मत्वधर्मित्वानवगाहनाद्विशिष्टज्ञानत्वं उभयावगाहनमात्रेणेति प्रागुक्तं। तथापि असंसर्गाग्रहे ध

र्मैतपा ऽनुपस्थितेश्च धर्मधर्मिणोः परस्परनिरूपितधर्मधर्मिभावोग्र स्वत एवेतिनियमार्थमुक्तं। तृतीयक्षणावर्त्तिसंशयविषयत्वंघट
विषयत्वे धर्मितावच्छेदके गुरुमते व्यभिचारिघटविषयकप्रमाणेवेतिसंज्ञायाता। एतत्क्षणावर्त्ति देवदत्तज्ञानमिति यत्केनजनितेएतत्क्षण
वर्त्तिदेवदत्तज्ञानज्ञानेचधर्मिणि तृतीयक्षणवर्त्तिसंशयविषयता स्याद्देवदत्तज्ञानत्वविशिष्टकता स्याद्देवदत्तज्ञानत्वप्रकारकत्वयावत्त्वा
श्रययग्राह्येउभयमतेव्यभिचारीत्यत आह। विषयत्वमिति॥ ननु प्रथमेन्यायमते व्यर्थता द्वितीये घटज्ञानप्रामाण्यपक्षतायां व्यर्थतेत्य
स्वरसादाह। यद्वेति। धर्म्यंशइति। धर्मितावच्छेदकेधर्मिरूपेंशेइतिवार्थः॥ वस्तुतस्तु घटत्वादिकमपीतिध्येयं। ननुउक्तरत्तीयक्षणावर्त्ति
संशयविषयत्वमेवहेतुरस्तु किमितिस्वाश्रयाधिकरणक्षणेति विशेषणमित्यत आह स्वाश्रयेत्यादि। स्वाश्रयाधिकरणक्षणस्येत्यर्थः
॥ अप्रसिद्धेरिति। अवधिज्ञानेविनासावधिपदार्थाज्ञानादिति भावः। पीवाचकस्य हेतौ प्रवेशेन गुरुः स्यत्त आह यत्किंचिदिति। चतुर्थक्ष

३ अन्यापरपदुरीरनिविष्टतयासंशयकोटिरेवेत्यर्थं व्यभिचारवारणायकोटितावच्छिन्नाधिकरणत्वं विवक्षितमिति ३

णोस्वाश्रयस्थितिक्षणापेक्षया। अग्रे वक्ष्यमाणदोषेण प्रथमकल्पं विहाय कल्पान्तरमाह वस्तुतस्त्विति। संस्कारसामान्येति। स्वाश्रये वि
द्यमाने संस्कारसामान्यसमग्रीमात्रव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्ति संस्कारविषयत्वं हेतुरित्यर्थः। प्रथमकल्पे दोषमाह पदार्थान्तरइति। स्वहेत्वि
ति। स्वहेतुज्ञानविषये इत्यर्थः। तथा च स्वहेतुज्ञानविषयोपस्समानधर्मः तद्विशिष्टधर्मिविषयत्वनियमादित्यर्थः। भवतु घटविषय
कप्रमानवेत्ताकारकः संस्कारस्तथाप्यनुमानेन न किंचित् दूषणमित्यस्वरसादाह किं चेति। उक्तप्रकारादिति। स्मृतिरूपधर्मिविषयत्व
तीयक्षणोत्पादस्वत्वंतत्रकोटिस्मृतिधर्मिज्ञानात्मकार्थसंस्कारस्य स्वाश्रयोत्सन्निकर्षणावधिकतृतीयक्षणे। सत्वाच्चेत्यर्थः। असिद्धु
द्धारेऽपि अर्थे व्यभिचारतादवस्थ्यमाह। घटज्ञानस्येत्यादि। ततीयक्षणे यथा ज्ञानरूपस्य धर्मिणः स्मृतिस्तथार्थरूपस्यापि धर्मिणः स्मृ
तिस्यादेव। तथा च ज्ञानरूपधर्मिस्मृतिसहितायाः प्रथमोत्पन्नप्रामाण्याप्रामाण्यकोटिस्मृतेर्यथा तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंस्काररूपत्वं त
थार्थरूपधर्मिस्मृतिसहितायाश्चतुर्थक्षणोत्पन्नार्थतद्वत्तातदन्यकोटिस्मृतेरपि अर्थसंस्कारत्वमित्याह। यथा सेति॥ इदमुपलक्षणं॥
गुरुमते द्वितीयक्षणोत्पन्ना ततद्वत्तातद्वत्तस्मृतेः तृतीयक्षणोत्पन्नार्थरूपधर्मिस्मृतेः स्वात्मकोऽर्थसंस्कारः स्वाश्रयोत्पन्नसन्निकर्षणावधि
कतृतीयक्षणेऽपि संभवत्येवेत्यपि ध्येयं॥ स्वाश्रये विद्यमाने इति विशेषणासिद्धिं शंकते। नन्विति॥ धर्मिज्ञानादिनां सविकल्पकरूप
धर्मिज्ञानस्यादिनाकारणेन निर्विकल्पकेन। कथं चिदिति। आत्मन्यर्थेऽनुभवरूपाया इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः। घटस्मृतेरित्याप
ले क्षणे। मनोयोगपर्थप्रामाण्यसंस्कारकाले तदनुभवोऽपि वोद्धव्यः। फलतइति। हेतुकृतसंस्कारसामग्र्यां पक्षतावच्छेदकत्वा
दिति भावः। स्वरूपासिद्धिं निराकृत्यैव यथादोषं निराकरोति॥ नचेति। सामान्यसामग्रीजन्येति॥ सामान्यसामग्रीमात्रजन्येस

२ धेऽमानतयाऽद्यक्षणस्य संशयोत्पत्तौ कर्म्मं द्वितीयं वा दिक्षिवाच्यं । यन्नैव प्रामाण्याप्रामाण्यस्मरणकालेन २

दी॰म॰प्र॰ ३२

ध्येः॥ प्रामाण्यसंशयाव्यवहितोत्तरक्षणे घटस्मरणं ततो घटो नैवेति संशय इत्याह । संशयस्यानुभवरूपत्वेऽपीति । धर्मिज्ञानादिविलं
बे नेति । धर्मिज्ञानमेवादिः कारणं तद्विलंबेनेत्यर्थः ॥ नच प्रामाण्यस्मरणकालीनघटस्मरणास्योक्तत्वात्तस्य च प्रामाण्यसंशयकाले वि ४
घटस्मरणं तत्रैवोक्तरीत्या प्रामाण्यसंशयाग्रिमक्षणे घटस्मरणास्वीकारात्तद्व्यभिचारेण संशयसामान्ये स्मृत्यादिविशेषणास्य सार्थक
त्वादिति भावः । न च तथा सति पक्षे हेत्वसिद्धिः । प्रामाण्यसंशयोत्पत्तिकाले स्वाश्रयासत्त्वादिति वाच्यम् ॥ स्वोत्तरमादाय तस्मि
न्नेव प्रामाण्ये हेतुसत्त्वादिति पूर्वोत्पन्नप्रामाण्यसंशयस्योत्तरकाले सत्त्वादित्यपि ध्येयं ॥ अत एवोक्तं प्राय इति ॥ वक्ष्यति च प्रायेणे
ति ॥ प्रायिकत्वं च घटस्मरणाव्यवहितानुभये चेति ध्येयं ॥ वस्तुतस्तु प्रामाण्यस्मृतिकाले स्मृतस्य घटस्य प्रामाण्यसंशये उपनीतभा
नमादाय स्वाश्रयविद्यमानतास्ति । यद्वा । स्वाश्रये विद्यमानः स्वस्य संशयो यस्याव्यवहितपूर्वक्षणे स्वाश्रयविद्यमानत्वमर्थः ॥ त
था च प्रामाण्याप्रामाण्यकोटिस्मृतिकालीनघटस्मृतिमादायैव प्रामाण्येऽप्येवं च स्वाश्रये विद्यमान इति विशेषणास्य सार्थकतेति ध्येयं ॥
फलं ज्ञायोर्विरोधमात्रं कानिष्टं इति ॥ नचेति । घटोऽयमिति ॥ घट इत्यर्थः ॥ अयमिति यदा नास्तीति तदा संग्ध्यैव उत्कलस्यैवेति
व्यतिरेकदृष्टान्तः । तथा च संशयाप्रयोजकतया धर्म्यंशे घटत्वेन विषय इति स घटो नैवेति संशये फलं ज्ञायोर्विरोधो न इति भावः
॥ ननु तथापि कोटिनिश्चयात्मकधर्मिज्ञानकोटिद्वयज्ञानयोस्तत्संशयसामग्र्यां ज्ञायोर्विरोधः स्यात्कोटिनिश्चयस्य संशयप्रतिबं
धकत्वादित्यत आह ॥ सामग्र्यापीति । सामग्र्यं ज्ञायोरपीत्यर्थः । अप्रामाण्यशंकाभ्रमस्य जातीयकोटिनिश्चयस्यैव संशयप्रतिब
धकत्वं नान्यस्येत्यर्थात्तत्रानुभवरुद्धे स तत्र संग्रोपि व्यतड इत्यर्थः । तद्वधिकेति ॥ स्वाश्रयजन्मक्षणाना समानकालीनोऽव्यवहिते

रत्न॰ ३२

२ श्रयस्य स्वाश्रयतत्कालजन्मक्षणावधिकपूर्वतृतीयक्षणवर्त्तिसंशयविषयत्वमर्थेव्यभिचार्येव - ... २

स्वयः क्षणस्तेनासमानकालीनोऽव्यवहितस्वाश्रयजन्मक्षणाव्यवहितपूर्वः क्षणस्तद्वर्त्तिसंशयविषयत्वात् यद्यपि अर्थसंशयानंतरं
विशेषदर्शनजनितघटनिश्चयघटनिश्चयेन स्वाश्रयस्य तृतीयक्षणावर्त्तिसंशयविषयप्रामाण्याश्रयस्यतत्वात्। तच्च विशेषदर्शनमू-
लकत्वात् तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयादिति भावः। केचित्तु। ननु तदुत्तरतृतीयेनेन मूलस्थाणुत्वप्रकारस्यार्थो न दृष्यते किंतु उत्तरादिनिश्च-
यमुक्तम्। तत्र उत्तरद्वितीयतृतीयक्षणाविशेषणां व्यर्थं तयाहुः। तथा च ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानग्रहरूपधर्मिज्ञानमात्रीत्य स्वाश्रयोत्तराद्वि-
तीयेनेन स्वाश्रयस्थितिक्षणोत्तरेऽभिमतः। न च तद्वत्तृतीयक्षणोऽर्थसंशयस्तदा स्वाश्रयस्यसत्वादित्यर्थमाहुः। चतुर्थेति निर्विकल्पका-
लोकोऽस्वाश्रयजन्मक्षणानंतरालोकोऽस्व स्वाश्रयस्थितिलक्षणचतुर्थत्वमितिभावः। निश्चये सतीति स्वप्रकाशमादाय प्रथमक्षणः प्राभा-
कराणामनुव्यवसायमादाय द्वितीयक्षणः स्वैनैयायिकानां स्वाश्रयनिश्चयक्षणात्तथा च स्वाश्रयनिश्चयोत्पत्तिक्षणोत्तरतृतीयक्षणाव-
र्त्तिसंशयविषयत्वमुभयमतसाधारणो हेतुरित्यर्थः। तृतीयक्षणे स्मरणात्स्वस्वाश्रयनिश्चयोत्पत्तौ तदनंतरं स्वतंत्रधर्मिज्ञानकोटिज्ञा-
नात्मकसंशयस्य प्राभाकरमते प्रागुक्तत्वादुक्तहेतुरर्थेव्यभिचारी। वघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वस्य तन्मते संशयास्पदत्वस्य फलत्वे स्वतस्त्वम-
न्यदिति। तदुत्तरतृतीयेऽस्मादिति स्वाश्रयाधिकरणक्षणोत्तरतृतीयक्षणावर्त्तिसंशयविषयत्वमित्यर्थः। गुरुमते उक्तो प्रामाण्यसंशया-
स्पर्शात्। न्यायनयेऽपि सविकल्पकैकवेद्यतादृश उक्त एव सत्त्वे स्वतस्त्वे। किंचिदिति अवेदं निर्गलितं। स्वाश्रयाधिकरणक्षणोत्तरतृती-
यक्षणावर्त्तिसंशयकोटितापर्याप्त्यधिकरणत्वमुभयमतसाधारणो हेतुः। तत्र न्यायनये प्रथमक्षणे घट इति ज्ञानं तदैव स्वाश्रयः त-
तो ज्ञानत्वांशे निर्विकल्पकरूपो घटविषयकांशे च सविकल्पकरूपोऽनुव्यवसायः स एव धर्मिग्रहः ततः कोटिस्मृतिः ततो घटवि-
षयकं प्रमानवेति संशयः स च स्वाश्रयाधिकरणात्स्थितिक्षणादुत्तर[तृ]तीयक्षणवर्त्ती भवति। प्राभाकरमते घटज्ञानं स्वाश्रयस्तदे-

वधर्मिज्ञानं ततः कोटिस्मरणं ॥ ततः पुनरपि स्मृतिरूपं धर्मिज्ञानं । ततो द्वेधकोटिस्मृतिसहितं संशयः ॥ स च स्वाश्रयाधिकरणागृहीत
क्षणवर्त्ती न वेति । तत्र च हेत्वाद्युपरमविषयिकिंचिदुच्यते । जन्मक्षणाद्यपेक्षया तृतीयक्षणोत्पन्नप्रामाकरमते संशयस्संभवतीति व्यभि
चारः प्रामाण्याप्रामाण्यकोटिस्मृतिकाले घटस्मृतेः सम्भवात् ॥ न च विशिष्टज्ञानत्वापत्तिः घटत्वाभावघटयोरेकज्ञानविषयत्वे स्यादिस्म
न्तमिति वाच्यम् ॥ एवं च ये धर्मधर्मिणोरेकज्ञानविषयत्वेऽप्यनिरूपितधर्मत्वधर्मित्वावगाहनेनावाविशिष्टज्ञानत्वस्वीकारात् ॥ प्रकृ
ते चैतदभावात् । किंच स्वाश्रयाधिकरणक्षणोत्तरतृतीयक्षणावर्त्तिसंशयविषयत्वमापनयेऽप्यर्थे व्यभिचारि ॥ यत्र प्रामाण्याप्रामाण्यको
टिद्वयं घटं घटज्ञानं च विषयीकृत्य समूहालंबनं स्मृतं तत्र तदग्रिमक्षणे प्रामाण्यसंशये तदग्रिमक्षणोत्पन्नसंशये च बाधकाभावात् । घटानु
भवेन प्रामाण्याप्रामाण्यकोट्योपस्थापनीतयोरवगाहनेन तदग्रिमक्षणे धर्मितानेन तदग्रिमक्षणे प्रामाण्यसंशये तदग्रिमक्षणोऽर्थसंशये च बा
धकाभावात् । किंच स्वाश्रयपदस्थितिक्षणावधिकोत्तरतृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयः प्रामाण्यस्य भावस्वाश्रयग्राह्यत्वेऽनुपपन्नः घटज्ञानेन प्रामा
ण्यावगाहनेऽपि तस्य तत्तृतीयक्षणे नाशात् चतुर्थक्षणावर्त्तिप्रामाण्यसंशये बाधकाभावादिति प्रयोजको हेतुः । किं च स्वाश्रयविद्यमाने संशयसामा
न्यसामग्र्यादिहेतुरप्यव्यभिचारी ॥ अथ घटो न वेति सांशयिकसंशयस्य स्वाश्रयतया तमादाय तदग्रिमक्षणोत्पन्नतादृशसंशयांत
रमादाय वा हेतोरर्थे सत्त्वात् । न च निश्चयरूपस्वाश्रये सतीति विवक्षितमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् ॥ उक्तविशेषणे स्वाश्रयमादाय तथापि व्य
भिचारतादवस्थ्यात् । संशयसामान्यसामग्रीमात्रजन्यत्वं हि विशेषकारणाजन्यत्वपर्यवसितं ॥ तच्चासंभवि । सर्वत्र कार्ये विशेषकारणस्वीका
रात् ॥ न च प्रामाण्यसंशयरूपविशेषकारणाजन्यत्वं तदर्थः संशयसामान्यकारणाजन्यत्वस्यैवेयदर्थता ॥ न च तत्स्वात्स्यमेवेति वाच्यम् । अग्रि
मे हेत्वभेदाय तेनः स्वाश्रये सतीति विशेषणं विनैवाग्रिमो हेतुर्व्याख्यास्यत इति चेत् । तथापि पुरुषान्तरीयसंशयं च भिन्नधर्म्यादिके स्वाश्र

यमादाय व्यभिचारानुद्धारादिति ॥ अत्र क्रमः ॥ अगृहीताप्रामाण्यसमानाधिकरण्यनिश्चयपदं यत्पक्षीकृतप्रामाण्याश्रयो ज्ञानं
तदधिकरणाक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे तद्धर्मिणि तद्धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन संदेहकोटितापर्याप्त्यधिकरणत्वं हेतुः । तद्धर्मिणि तद्ध
र्मितावच्छेदकावच्छेदेन यावत्सु पक्षीकृतप्रामाण्याश्रयत्वेन ज्ञानेषु प्रकारो नेति साध्यं ॥ यद्वा ॥ अगृहीताप्रामाण्यसमानाधिकरणनि
श्चयत्वाव्याप्यजातिमत्तदधिकरणाक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे तद्धर्मिणि तद्धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन संशयकोटितापर्याप्त्यधिकरणत्व
हेतुस्तद्धर्मिणि तद्धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तस्या ज्ञानव्यक्तेः प्रकारो नेति साध्यं । ननु प्रथमे कल्पे घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिनाव्य
चेतानेयद्धर्मिणि यदवच्छेदेन स्वाश्रयाधिकरणाक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नसंशयकोटितापर्याप्त्यधिकरणत्वं तत्र तदवच्छेदेन यावत्सु
पक्षीकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानेषु प्रकारत्वाभावस्य गृहमतेऽपि सत्त्वात्सिद्धसाधनमिति चेन्न ॥ तत्र धर्मिणि तदवच्छेदेन स्वाप्रकारक
यावज्ज्ञानाहृत्य स्वाश्रयकत्वस्य साध्यत्वात् । यावत्स्वाश्रयाप्रकारत्वस्य चार्थालाभात् । द्वितीयकल्पेऽपि यस्मिन्धर्मिणि यदवच्छेदेन यत्स्वाश्र
यव्यक्तिप्रकारत्वसंभावितं तस्मिंस्तदवच्छेदेन तत्प्रकारकत्वनिषेधः । र्थात् यावत्स्वाश्रयाप्रकारत्वलाभादिति । मत्तोकृतेतीयस्य मुक्ताव्य
वधानपरमेव । अव्यवधानमात्रस्येति सोदलोयाध्यापवचनमप्युक्ताव्यवधानपरमेव । अत्र च तास्मिन्धर्मिणि तदवच्छेदेन यावतां स्वा
गां
श्रयाणां स्वप्रकारकत्वे तस्मिन्धर्मिणि तदवच्छेदेन तस्या ज्ञानव्यक्तेः स्वस्य प्रकारत्वे वा हेतुसंभवः सति प्रतिबंधके कार्यानुत्पत्तेरिति विपक्ष
बाधकतर्कसहकृतः । न चाग्निमहेतुभेदस्तत्र स्वाश्रयेऽविद्यमानेन सति वृत्तस्याप्रवेशात् । प्रवेशेऽप्यत्र स्वाश्रयोत्तरतायाः प्रवेशात् । तत्रा
प्रामाण्यसंशयाजन्यत्वस्य संशयविशेषणत्वादिहागृहीताप्रामाण्यत्वस्य स्वाश्रयविशेषणत्वात् । अत्र तत्पदं गृहाद्दं च ज्ञानं प्रमान
चेति समूहालंबनात्मकस्वाश्रयाधिकरणाक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नं गृहापन्नचेति संशयमादाय गृहात्वेऽव्यभिचारादगृहीताप्रामाण्य

ति। रूपं गुण इति देवदत्तीयनिश्चयाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे तादृशयज्ञदत्तीयसंशयमादाय तत्र व्यभिचारवारणाय समानाधि-
करणेति। तादृशसंशयात्मकत्वाश्रयाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे तादृशसंशयमादाय तत्र व्यभिचारात् निश्चयरूपमिति। घ-
ट निश्चयाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे तादृशसंशयमादाय तत्र [illegible]
[illegible] व्यभिचारात् स्वीकृतप्रामाण्याश्रयेति। रूपं गुण इति निश्चयाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे तादृ-
शसंशयमादाय तत्र व्यभिचारादव्यवहितेति। रूपं गुण इति निश्चयाधिकरणक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणे तादृशसंशयमादाय तत्र व्यभि-
चारादुत्तरेति। रूपं गुण इति निश्चयाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे नैवेति संशयमादाय तत्र व्यभिचारात् धर्मितेति। नीलो गुण इति नि-
श्चयाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे नीलधर्मिकतादृशसंशयमादाय तत्र व्यभिचारात् धर्मितावच्छेदकावच्छेदेनेति। रूपं गुण
इति निश्चयाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे रूपं गुण इति निश्चये कोटित्वधर्मितावच्छेदकान्यप्रकारत्वात्मकमादाय तत्र व्यभिचारा-
त् संशयेति। रूपं गुण इति निश्चयोत्तरं रूपं गुणो वायुर्हि नेति नैवेति संशयमादाय धर्मितावच्छेदकेन तत्र व्यभिचारात् कोटिनेति। रूपं गुण
इति निश्चयोत्तरं ज्ञानं प्रमा न वेति संदेहमादाय तत्कोटिघटके तत्र व्यभिचारः स्यादिति एकादृशहेतुविशेषणानि। रूपं गुण इति निश्च-
योत्तरं ज्ञानं गुणो न वेति संशयमादाय तत्र हेतुसत्त्वात् ज्ञानं गुण इति ज्ञाने स्वासंयसंशयधर्मिणि संशयधर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्र-
कारत्वात् व्यभिचारात् तथा च तेन साध्ये यावद्विति। स्वावकारकपावत्तादृशस्वाश्रयकत्वे साध्येतु पर्यवसितेः। रूपं गुण इति निश्चयोत्त-
रमिदं ज्ञानं गुणो न वेति संशयमादाय तत्र हेतुसत्त्वादिदं ज्ञानं गुण इति गृहीतप्रामाण्यादिज्ञानप्रकारतया व्यभिचारात् तादृशेति। अ-
गृहीतप्रामाण्यसमानाधिकरणनिश्चयात्मकाव्यवहितपूर्वक्षणावृत्तिः स्यर्थः। सिद्धसाधनवारणाय यावदिति।। उद्देश्यसिद्ध्यर्थं

ज्ञानं गुणो

स्वाश्रयेति। ज्ञानं प्रमेयवदिति निर्णयोत्तरमिदं ज्ञानं प्रमा न वेति संशयकोटौ प्रमात्वस्य व्यभिचारात् प्रकार इति विशेषणचतुष्टय
मिति सर्वं रमणीयम्॥ यथाश्रुते शंकते ननु घटमिति। विशिष्टाभावेति। ननु तादृशसंशयविशेष्यत्वाभाववतः स्वाश्रयास्वावच्छिन्नत्वत्वा
भावः साध्यः ज्ञानत्वावच्छिन्नाधिकरणक्षणोत्तरतृतीयक्षणावर्त्तिसंशयकोटित्वप्रामाण्यसंशयविशेष्यत्वस्य न क्रियात्वत्वाभावो वा
ऽयं घटज्ञानात्मकाप्रामाण्यसंशयविशेष्याया वेन्नो स्वाश्रयास्वावच्छिन्नज्ञातत्वत्व घटत्वे तस्यैवेति कथं तदभावरूपं साध्यम्। अयं
प्रामाण्यसंशयविशेष्यत्वे तज्ज्ञानत्वं नास्तीति विशिष्टाप्रसिद्ध्या कथं विशिष्टाभाव इति चेत्॥०॥ उच्यते प्रामाण्यसंशयविशे
ष्यत्वस्वग्राहकत्वोभयाभाववज्ज्ञानवृत्तिकत्वमिह साध्यम्। स्वपदं च पदार्थं च साध्ये यदुपात्तं तत्परं। विशिष्टाभाव इत्यत्र उभयाभाव एवाव
वच्छिन्न इति। संभवति तस्मिन्न तद्रूपेण तद्दुर्बोधेन प्रामाण्यसंशयत्वं च स्यादिति शेषः। नाप्यनुभवसिद्धत्वं घटज्ञाने प्रामाण्यसंशय इति
दिगर्थः। यथाश्रुत एव शंकते ननु रूपमिति। यद्यपीदमाशंकितं प्राक् तथाप्यधिकाशंकार्थमुत्थापितं। अप्रामाण्येति यथाश्रुते हे
त्वमिश्रापणान्ये विपक्षणीयस्य स्वरूपस्याप्यत्र घटितहेतोऽप्रहेतोऽभावात्। कुतस्तु उपलक्षणा संशयसामान्यसामग्रीसत्त्वादिहेतुरपित
ज्ञान इति ध्येयं। तेष्वेति। स्वाश्रयाधिकरणक्षणोत्तरतृतीयक्षणावर्त्तीत्यर्थः। अत्रापि तादृशप्रामाण्यसंशयविशेष्यत्वस्वग्राह
कत्वोभयाभाववज्ज्ञानवृत्तिकत्वं साध्यमिति भावः। गुणात्वप्रामाण्ययोरिति। तथा चोभयोः सत्त्वादुभयाभाव इति भावः। तस्यापि
रूपस्यापि। तृतीयक्षणवर्त्तिसंशयविशेष्य इति। स्वाश्रयपदं ज्ञानत्वावच्छिन्नाधिकरणक्षणोत्तरतृतीयक्षणवर्त्तिसंशयकोटित्वे तदवच्छिन्नाधिकर
णक्षणोत्तरतृतीयक्षणावर्त्तिप्रामाण्याप्रामाण्यकोटिकसंशयविशेष्यतया मत्वेन गृह्यत इति साध्यसत्त्वादित्यर्थः। देवदत्तज्ञानप्रमा
णत्वादेति निश्चयोत्तरतृतीयक्षणे प्रमात्वगुणात्वसंशये तदुत्तरक्षणे देवदत्तज्ञाने प्रमात्वसंशयोत्पत्त्या व्यभिचारात् तदवच्छिन्नाधिकरण

चि॰म॰प्र॰
३५

स्पाणोन्तरतृतीयक्षणावच्छिन्नत्वात्। रूपं गुणो वा पुरुष इति नेत्यादिसंशयमादाय परेषां तादवस्थ्यात् प्रामाण्ये तु तन्मते। संवेदनं गुण इत्यसा
कारेण स्वाश्रयेण तृतीयक्षणवर्त्तिप्रामाण्यसंशयविशेष्ये स्वस्मिन्नन्यस्मिन् अधिकरणक्षणावधिकतृतीयक्षणवर्त्तिसंशयवि
षयस्य गुणत्वस्य ग्रहणात् स्वयेतान्न॰ विवक्षितेति। स्वाश्रयप्रयुक्ताधिकरणक्षणोत्तरतृतीयक्षणवर्त्तिसंशयकोटित्वं तयाव्याप्तता
दृशप्रामाण्यसंशयविशेष्यज्ञाने धर्मस्य वर्त्त्वादेरग्रहणादिभावः। इदमुपलक्षणं व्यभिचारोऽपि द्रष्टव्यः। सर्वं ज्ञानं गुण इति ज्ञाने इ
दं ज्ञानं प्रमा न वा रूपं गुणो न वेति समूहालम्बनसंशयविषयगुणत्वे साध्याभावात् दिवि नन्तु हेतुकृतसंशयविशेष्येन स्वाश्र यग्राह्य
मिति साध्यमभिप्रेतं न च संशयान्तरमपि हेतुः केवलविशेष्यतैवेति वाच्यं। समभिव्याहारात् प्रकृतहेतोरेव हेतुपदेन लाभात्। तथा च
तृतीयेत्यादिहेतुविशेषणं सार्थकमिति स्यादिति निराचष्टे नचेति। हेतोः प्रकृतहेतोः। स्वपदेति। स्वस्य हेतोः पदं स्वपदं हेतुप
दमिति यावत्॥ एवमग्रिमस्वपदयोरपि॥ यत्तु स्वविशेष्येन स्वाश्रयग्राह्यमिति साध्यमभिमतं तच्च हेतुप्रविष्टसंशय एव स्वप
देनोच्यत इति व्याख्यानं। तत्र॰ तृतीयेत्यादिहेतुविशेषणं विनापि पक्षतावच्छेदकतादृशसंशयस्य स्वपदेन लाभसंभवे क्वापि
एवमनुत्तिसंभवादिति। स्वपदेति। इदमुपलक्षणं। सर्वं ज्ञानं गुण इत्यादिनोक्तगुणत्वे व्यभिचारोऽपि द्रष्टव्यः। अत्र चक्रम इति॥ न
नु ज्ञानं प्रमा न वेति संशयानन्तरं रूपं गुणो न वेति स्वाश्रयाभिवर्त्तनीयसंशयस्य विशेष्यमेव रूपमिति कथं व्यभिचारनिरासः। न च स्वा
श्रयनिष्ठयोत्पत्तिक्षणोत्तरतृतीयक्षणवर्त्ती स्वाश्रयाभिवर्त्तनीयः संशयो विवक्षणीय इति वाच्यं। ज्ञानं गुण इति निश्चयानन्तरं तृ
तीयक्षणे रूपं गुणो न वा इदं ज्ञानं प्रमा न वेति समूहालम्बनसंशये तादृशस्वाश्रयाभिवर्त्तनीयप्रमात्वसंशयविशेष्ये ज्ञाने गुण
त्वस्य स्वाश्रयेणावगाहनाद्व्यभिचारनिरासादिति। अत्रक्रमः। स्वाश्रयाभिवर्त्तनीयसंशयविशेष्य इति विशेषणं दत्तो हेतु नि

नं

राम॰
३५

रा

ले

श्र

विषयसंशयस्य स्वाश्रयानिवर्त्तनीयत्वं विवक्षितं । तथा चागृहीताप्रामाण्यस्वाश्रयोत्पत्तिक्षणोत्तरतृतीयक्षणवर्त्तिस्वाश्रयानिवर्त्तनीय
संशयकोटित्वं हेतुः । ननु साध्यविशेषणमिदं । तथा च यः स्वाश्रयानिवर्त्तनीयः स न तृतीयक्षणावर्त्तीयश्च तृतीयक्षणावर्त्ती सतास्मिंश्चेद्वो
न स्वाश्रयानिवर्त्तनीय इति प्रामाण्यसंशयाव्याप्तिः तस्य स्वाश्रयसिक्तस्य वार्थसंशयस्य वारणे हि व्यभिचारः । रूपं गुण इदं च ज्ञानं प्रमा न वेति सन्दे
हा[illegible]वनेऽप्रतिऽप्रामाण्यसंशयाहिततृतीयक्षणावर्त्तिसंशयकोटिगुणत्वे व्यभिचारादगृहीताप्रामाण्यतिस्वाश्रयविशेषणं । धर्मिभे
दात् धर्मितावच्छेदकभेदात् स्वाश्रयस्याधिकरणत्वात् [illegible] यस्य संशयरूपत्वात्तृतीयक्षणवर्त्तिसंशयमात्रीयगुणत्वे व्यभिचारात् स्वाश्र
यानिवर्त्तनीयेति संशयविशेषणं । धर्मितावच्छेदके व्यभिचारात् कोटित्वमुक्तं । अप्रामाण्यसंशयाजन्यस्वाश्रयानिवर्त्तनीयसंशयकोटित्वं वा
हेतुः । प्रकृतप्रामाण्यविशेषसंशयजन्यसंशयस्वरूपायोग्यत्वं वा हेतुः । तेन गुणत्वादौ व्यभिचारः । साध्यं चात्र पावकत्वासमयाव्यासत्वे । व
[illegible]सर्वज्ञानमभिधेयवदिति ज्ञाने सति तृतीयक्षणावर्त्तिसंशयकोटौ तत्र मात्वे व्यभिचारात् धर्मस्वाश्रयाप्रकारत्वे तज्ज्ञान व्यत्त
प्रकारत्वं वा साध्यं [illegible]हेतुनिविष्टः एवं संशयः स्वाश्रयानिवर्त्तनीयसंशयशब्देन विवक्षितः स्वाश्रयाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पाय
मानस्य तस्य स्वाश्रयानिवर्त्तनीयत्वात् । द्वयोरेवं संशययोः स्वाश्रयानिवर्त्तनीयत्वकथनं रूपलक्षणं । तथा चागृहीताप्रामाण्यसमानाधिक
रणानिश्चयरूपस्वाश्रयव्यवस्थितिक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावर्त्तिसंशयकोटिः स तत्संशयस्यैव धर्मीयत्वं धर्मितावच्छेदकत
वतच्छेदेन तया स्वाश्रयत्व ज्ञानप्रकारीक्रियत इति साध्यविशेषणमहिम्नैव व्यभिचारनिरासः । एवं च प्रकारद्वयं पूर्वोक्तमप्येवमित
मेवास्माभिरुक्तमिति संक्षेपः । हैमे तृतीयक्षणवर्त्तिविशेषणाह समाह । तथा चेति । केचित्तु द्विमात्रकोटिकत्वं हेतुः निविष्टसंशये
विशेषणमाहुः तेषामिदं तात्पर्यं यत्ज्ञानव्यक्तुत्पत्तिक्षणोत्तरतृतीयक्षणावर्त्तिद्विमात्रकोटिक[illegible] संशय

६

कोटित्वं यस्य तस्य तज्ज्ञानस्यापि स्फुटत्वेति क्षणो नैतत्तीयक्षणावर्त्तिप्रामाण्यसंशयविशेष्यत्वस्वग्राहकत्वोभयाभाववत्त्वव्याप्तिकत्वमिति
तत्र प्रमात्वगुणत्वयोर्विरोधज्ञानतो ज्ञाने प्रमागुणो वेति संशयमात्रस्य गुणत्वे व्यभिचारात्। किंच अयं घटः प्राचीनघटज्ञानं च प्रमे
ति समूहालंबनोत्तरतृतीयक्षणे अयं घट इत्यं च प्रमा न वेति संशयमादाय प्रमात्वे हेतुरस्ति न तु उभयाभाववत्त्वव्याप्तिकत्वमिति व्यभि
चारः॥ न च पदत्वच्छेदेन तादृशसंशयकोटित्वं तदवच्छेदेनोभयाभाववत्त्वव्याप्तिकत्वं साध्यमिति वाच्यं। ईदृशमात्रकोटिकत्वे वैयर्थ्यापत्तेः
। किंच यत्र गुणत्वज्ञाने द्वितीयक्षणे रजतप्रमात्वसंशयोत्पत्तेः तृतीयक्षणे गुणत्वसंशयस्तत्र यत्र च रूपं गुण इति ज्ञाने पुरुषान्तरस्य तृतीय
क्षणे प्रामाण्यसंदेहस्तत्र ज्ञानं गुणो न वेति संशयमादाय गुणत्वे व्यभिचारतादवस्थ्यमिति कृतं विस्तरेण। स्वाश्रये सतीति पूर्वहेतुतो
नुषंगः। तत्र च स्वाश्रयत्वांशेन समानाधिकरण्यनिश्चयरूपस्वाश्रयविशेषणात्तत्र समानाधिकरणनिश्चयरूपस्वाश्रये व्यवहितत्वं
क्षणवर्त्तिनि तस्मिंश्च वर्त्तमानात् तदवच्छेदेनाप्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयकोटित्वहेतुस्फुरत्वात्तु येऽस्यानुषंगं विनैव व्याख्यानमारभते॥
यद्यपीति तथापीत्यस्यादेः यं निर्गलितार्थः। घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाभ्यां यथा वक्तव्यं स्वघ्नेन॰ घटत्वव
तिघटत्वप्रकारकत्वविरोधिसंशयजन्यसंशयस्वरूपायोग्यत्वात्॥ तथा च प्रामाण्याभाववति प्रामाण्यप्रकारकत्वं प्रामाण्यवति प्रा
माण्यप्रकारकत्वाभावरूपं च यत्प्रामाण्यविरोधिरूपं तत्संशयाहितसंशयविषयत्वेपि पक्षे न हेत्वसिद्धिः। स्वसंशयस्येति स्ववि
रोधिसंशयस्येत्यर्थः। [illegible] तेरोत्तरसंशये विशेषणाज्ञानत्वादिना सर्वस्याप्रामाण्यसंशयस्य जनकत्वमस्त्येवेत्यसिद्धितादवस्थ्यं
तथापि अप्रामाण्यसंशयत्वेन रूपेण जन्यत्वस्य विवक्षितत्वात्तत्कृते च तदभावान्न दोषः॥ इदं च निष्कृष्टार्थगोचरसंशयं प्रत्य
प्रामाण्यसंशयस्य तत्त्वेन रूपेणाकारणतामालंब्योक्तं। अन्यथा अप्रामाण्यसंशयस्यैव जनकतया कारणत्वाभावादिति ध्येयं। विरहो

ऽप्रसिद्धिः।तत्रहेतुनेति।।धर्म्यंशेतरविशेष्यकघटत्वादिज्ञानेऽप्रामाण्यसंशयस्यतज्जन्यसंशयस्यवाप्रसिद्धेरित्यर्थः।नचधर्मिविशेषांश
ऽदेनताद्दृशसंशयविषयत्वाभावेपिताद्दृशसंशयविषयत्वसामान्याभावस्यहेतोर्घटत्वादावसत्वात्स्वरूपायोग्यत्वधावनेऽस्यार्थमिति वा
च्यम्।सामान्याभावत्वाभावार्थमेवतद्धावनादिति।नचएकप्रकारकमात्रप्रतीतवस्तुगोचरज्ञानेऽप्रामाण्यसंशयस्यैवमप्यप्रसिद्धिरेवेति वा
च्यम्।।तस्याप्रामाण्यस्यापक्षत्वादितिभावः।स्वमिति ऽप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयस्वरूपायोग्यत्वस्यहेतुत्वइत्यर्थः।तस्यसकलप्रा
माण्यनिष्ठत्वेनभागासिद्ध्यभावादितिभावः।वस्तुतइति।इदंचापाततःसकलप्रामाण्यपक्षतायांसंशयाविषयीभूतप्रामाण्यविशेषेव
क्ष्यमाणाद्वितीयबाधस्यत्वेचभागासिद्धिसंभवादितिध्येयं।।बाधेति।।सर्वत्ववतिसर्वत्वप्रकारकत्वेननिर्ज्ञातेबाधेइत्यर्थः।इदंचयाव
त्वप्रकारकाधत्वेयथार्थेतिसाध्ये।सर्वत्ववतीत्यादिप्रामाण्येपिसर्वेषांहेतुज्ञानानांप्रकारत्वाभावेत्वप्रकारत्वमविवक्षितं साध्यस्य
सत्वादिति।।वक्तुंतत्वंयथार्थेतदुपपत्तेः।इदंचज्ञानप्रमेतिएकप्रकारकमात्रप्रतीतेरेतदुपपत्तेरित्याद्यप्रामाण्यंतदीश्वरयोगितत्प्रकार
कज्ञानेषुयावत्स्वत्वाश्रयेषुप्रकारइतितत्रज्ञातेबाधोत्थः।विप्रतिपत्त्यवसरउक्तेसंशयेनैवसिद्धसाधनमपितत्रैवदोषं।विशिष्टाभावेति।ततो
यक्षणवर्त्तिसंशयविषयत्वप्रामाण्यविशेषणेनेतरासमर्थस्यस्वाश्रयतयास्वविषयत्वरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोपपत्तिरित्यर्थः।वि
शेष्यभावश्चतत्वाश्रयत्वस्यावधिकत्ततोयक्षणावर्त्तिसंशयसमानाविकरणत्वतत्संशयकोटिप्रामाण्याश्रयत्वस्यग्राहकत्वानां
याणामभावः।ननुसर्ववस्तुभयाभावोऽप्रसिद्धेरितिध्येयं।तथाचसाध्यविशेषणमेवतत्रहेतुपक्षविशेषणमितिभावः।अतएवेति।सा
ध्यविशेषणात्वस्यैवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः।विशिष्टेत्ततोयक्षणवर्त्तिसंशयविषयत्वेनग्रावर्त्तिनेपक्षेऽभावरूपस्यसाध्यस्योपपन्नत्वइ
त्यर्थइतिकश्चित्तत्र।अतएवेत्यादेरसंगतत्वापातादिति ऽप्रामाण्यवदितिमत्वं।पक्षीकृतप्रामाण्यविरोधि वृत्तितिमत्वं।न

१ कोटिवदित्यर्थः।गुरुमतंनिराकृत्यजितयस्याधारणीमृती यांविप्रतियत्तिमधिकृत्यस्वतोग्राह्यत्वंनिराकर्तुंनया १

चि॰म॰प्र॰
३७

यज्ञानपदादिना प्रामाण्यग्राहकसामग्रीसाधनग्रस्ताभिमतमत आह॥ विप्रतिपन्नेत्यादि तेनेति सविषयकज्ञानग्राहकघटितमित्यर्थः। यत्र च प्रामा
ण्यग्राहकमनवतरति तत्र ज्ञानप्रामाण्यं न पक्ष इति भावः। विषयनिश्चयइति मूलं। सविषयकस्वाश्रयग्राहकोऽगृहीतप्रामाण्यः समाना
धिकरणो यः स्वाश्रयनिश्चयः। तद्धर्मिणीति तद्धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तदव्यवहितोत्तरक्षणे संशयकोटित्वादित्यर्थः॥ प्रामाण्येति मूलं स
मानाधिकरणस्य सविषयस्वाश्रयनिश्चयस्य सत्वे प्रामाण्यसंशयं विना तद्धर्मिणी तद्धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन संदिह्यमानत्वादित्यर्थः॥
वह्न्यादिविप्रतिपत्तिमधिकृत्य अनायासेनाह मूलं॥ एतत्सदर्थपरिचयार्थमेवानभ्यासदशापन्नेतु अव्यावर्तनार्थं एतत्पदेनैव घटज्ञानादि रू
पवि [illegible] वलाभादित्यवधेयं॥ घटज्ञानं प्रमेत्युत्तरकालीननिश्चयविषयतयाबा
धइति मूलं पूर्वकालीनेति विशेषणं। तच्चाव्यवहितपूर्वकालीननिश्चयविषयतया दोषतादवस्थ्यादाह तृतीयक्षणइति। सन्नोऽव्यव
हितपूर्वकालइत्यर्थः॥ एवमपि पुरुषान्तरीयविषयतया प्रामाण्यसंशयाक्रान्तस्यापि निश्चयविषयत्वात् [illegible] समानाधिकरणत्वस्य
प्रामाण्यसंशयानाक्रान्तत्वं च साध्यगतं निश्चये विशेषणं देयं॥ तदयं निगलितार्थः। तद्धर्मिकतद्धर्मितावच्छेदकतत्संशयकोटित्वहेतुः। तत्सम २
नु धर्मिणीति तदवच्छेदेन तत्संशयाव्यवहितपूर्वकाले समानाधिकरणस्य प्रामाण्यसंशयानाक्रान्तस्यैव स्वीयनिश्चयस्य प्रकारो नेति सा
ध्यं पर्यवसितं॥ अप्रामाण्यग्राहकसविषयकज्ञानग्राहकप्रामाण्यग्राहकघटज्ञाननिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणे तन्निश्चयधर्मिणि तद्धर्मि
तावच्छेदकावच्छेदेन संशयप्रकारत्वादिति हेतुः। एतत्पक्षे च घटज्ञाननिश्चये तत्प्रकारो नेति साध्यं। समानाधिकरणप्रामाण्यसंशयानाक्रा राम॰
न्तसविषयकज्ञानग्राहकोऽप्रामाण्यग्राहकस्यैव निश्चयानन्तरमिति मूले विशेषणं। तच्चाव्यवहितसंशयप्रकारे घटज्ञाननिश्चयविषये व्याप्ति ३७
अ वारणाय हेतुः। तृतीय [illegible] क्षणादित्यव्यवहितोत्तरक्षण इत्यर्थः। वस्तुतो धर्मिभेदादिकमादाय यत्र संशयो नास्ति तादृशनिश्चयवि

दोषएव तस्येहेन विवक्षितं। तथाच घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं निश्चयविशेषविषयः। निश्चयविशेषाव्यवहितोत्तरकालसमाना
धिकरणासंशयकोटित्वादिति विशिष्यैवानुमानं। एतेन विशेषणवाहुल्यगौरवमिति॥ मूलेप्रामाण्यमात्रेति प्रामाण्यसामान्येत्यर्थः
।मूलेवाधदृति। प्रामाण्यपाश्रयपदावच्छेद्यत्वस्यैव विरुद्धप्रसिद्ध्यातद्भावाप्रसिद्धेरनुमित्यनुत्पत्तिरित्यर्थः। मूले समभिव्याहृतेति॥
पक्षीकृतप्रामाण्यपत्यर्थः। ननु तत्त्वपरत्वेतदर्थः पक्षावाचित्वात्॥ एतत्त्वस्वत्वेऽप्येतदस्मीपत्रवाचित्वात्॥ अत एव तदस्मृत्वं स्वत्वमेतदस्य
त्वंपरत्वमिति विवक्षितत आह मूले तदिति। टिप्पण्यांपिचतत्त्वपरत्वं तदन्यत्वं स्वमितत्त्वस्यचयः। अन्यथा अनुक्तिसंभवादिति मूले। अन्यथा ग्रा
ह्यत्वमित्यस्य विवरणं परतोग्राह्यत्वमिति दूत्यस्य रसदृतिभ्यावर्थाभावेन चवे घटत्वे अर्थमित्यस्य स्वारस्योदृष्टव्यः॥ अत्र केचित्। संशयस्थ
लेप्रमात्वाग्रहोदोषादिति मीमांसकैकल्पितं तथा संशयस्थलेपिदोषादेवप्रमात्वाग्रहस्यैपेयम्। अत एव प्रामाण्यग्रहजनकदोषासम
वहितत्वरूपमप्रामाण्यग्राहकत्वं सामान्यतएव स्वतस्त्वे निवेशितं। ननु विशिष्यप्रामाण्यानिश्चयकत्वमिति। नवसंशयस्थले दोषएव
ऊर्वेच इति वाच्यम्। अन्यस्य वसंशयस्यापि दोषजत्वे न फलवत्वेन कस्यचिद्दोषस्य कल्पनात्। तस्मान्न स्वतस्त्वसंशयायथानुपपत्तिः। ना
पिग्राहकाभावादेव प्रमात्वाग्रहो मनसो बहिःस्वातंत्र्यादिति वाच्यम्॥ उपनयसहकारेण बहिःप्रवृत्तो मनसंप्रयुक्तस्यापि विरोधात्। मन
सो वैतमित्यादौ स्वयमेव तथाभिधानादिति। अत्रो अन्ने। सविषयकज्ञाने प्रकारान्तरानुपस्थितविषयसत्ताकेन स्वमिनेविषयवैशिष्ट्यज्ञे
सत्तानिश्चयोन भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवधारितं। तथाहि। घटविषयकज्ञानवान् देवदत्तो घटाभिलाषवत्त्वादित्यनुमायघटार्थी निष्कं
पंनप्रवर्त्तते॥ तत्रैव च घटविषयकप्रमावानित्यनुमाय निष्कंपंप्रवर्त्तते। तत्र प्रमात्वस्य विषयमताघटितस्य प्रकारान्तरोपस्थितत्वात्। स

६ नज्ञानग्राहकेणाप्रमात्वस्याग्रहेपिन स्वतस्त्वहानिः यथार्थमात्मारो

तानिश्चयाभाववत्त्वज्ञानविशेषणतावच्छेदेन विवक्षितः। तेनावुरतिवंनरुनंस्वरूकिविषयकं त्वज्ञानमित्यादौ न व्यभिचार इति ध्येयं। अत
एव शाहरवंडे स्माशितयशार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकारणीति साध्यविषयसतानिश्चयो न स्यादित्याशंक्य ज्ञानपदं प्रमापरतया व्याख्यातवान्यते। ते
दिह प्रयोवर्त्तिनिघटत्वादिवैशिष्ट्यस्य सत्तायाः प्रकारांतरेणानिश्चयेपि ज्ञानविषयतया च तत्र सूत्रोक्तं कथं निश्चयः स्यादिति प्रामाण्यनिरूपविषयक
सामग्र्यभावादेव प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाभावः। सत्तानिरूपत्वं च स्वरूपसंबंधविशेषस्तु तत्रैकालीनसंशयाद्यभावकल्प्य इति सर्वजनीनं।
स च संबंधविशेषो यथा प्रामाण्यसंदेहस्थले संशयानुपपत्त्या नास्ति तथा सदेहाभावस्थलेपि नास्ति। सत्तानिश्चयस्य भाव
नियमाकृत्यानेक्ष्य नु [illegible] ादिनिश्चितियारपिन संशयानुपपत्तिप्रदर्शने॥ आलोके केतकी॰ घटत्ववद्विशेष्यत्वमनसाग्रहोतुनग्रा
मनो घटनिष्ठप्रविशेष्यत्वस्य ज्ञानानुपनीतस्य मनसा ग्रहणासामर्थ्याभावादिति वक्ष्यति॥ एवमपि तद्भासमानवैशिष्ट्यप्रति
योगित्वं प्रकारत्वमपि कथं प्रमेयघटत्वनिष्ठप्रपत्ती ननु यमीन प्यान्ते स्यायहेमनसो सामर्थ्यात्। भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वप्रका
रत्वं तत्स्वरूपसंबंधात्मकं सर्वात्मानमपि प्रकारो भवतीति कल्पनीयं। संसर्गमर्यादया भातद्रवमिति यदि तदा भासमानवैशिष्ट्यप्र
नुयोगित्वे विशेष्यत्वेपि तुल्यं। वह्निगुणयोर्ज्ञानावह्नि ध्वनिसमूहालंबनस्थले नरूपेत्वमेति व्याप्यावह्नित्ववद्विशेष्यकत्वे सति वह्नित्वप्र
प्रकारकत्वं न प्रमात्वमपि तु वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यकतावच्छेदेन वह्नित्वप्रकारकत्वं वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वे सति [illegible] स्वरूपस
वह्नित्वावच्छेदेन वह्नित्वप्रकारकत्वं वा। तथा च वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वस्य वह्नित्वस्य वावच्छेदकतया ग्रहानुपपत्तिरनवस्थात्वमिति साधु। व
ह्नित्ववैशिष्ट्यज्ञानभासमानसंबंधप्रतियोगित्वकवह्निविशेष्यकत्वं प्रामाण्यं। तच्च विशेष्यवह्नित्ववत्तानिर्वाहकस्वस्वरूपसंबंधस्य प्रकारतानिर्वा
हकसंबंधस्य भेदघटितं। अन्यथाऽप्रतिसंधानात्॥ तत्त्ववानुव्यवसायेन स्वरूपसंबंधात्मकप्रकारकत्वस्य सर्वात्मना तस्य ग्रहणेपि सर्वांशा

तस्य संबंधत्वादेकस्य ग्रहणं॥ एतेनात्मसुखादिस्थले तद्बलाद्योमनस सबांतःआसृतानिरवयवो मनसा संभवस्येवेति कथं न स्वतः प्रा
माण्यमिति गिरस्तास्तत्वाप्युक्तविशेषणानां सर्वज्ञातत्वेनानुव्यवसाये प्रकारत्वासंभवादिति न त्वं। आघ्राणेति मूले। आघ्रात एव देहे
आघ्रातदंडः। परप्रतिषेध इति। परोक्तमभावबोधकं वाक्यमित्यर्थः। आघ्राणे विरोध इति आस्थानं लघुक्ते। प्रामाण्यप्रतिषेधरूपस्य
परकीयव्याघातस्य त्वग्निममूले कुस्थविकल्पनायत्नैः॥ अभावत्तानेति। स्वजनकाभावत्तानुस्यासंभवरूपमित्यर्थः। तेनेति। विपक्ष
बाधकेनेति भावः। प्रयोगात्वेवं इदं वाक्यं प्रतियोगिज्ञानपूर्वकं अभावज्ञानपूर्वकत्वात्। प्रतियोगिज्ञानासत्वे अभावज्ञानासंभवादि
ति तर्कः। आमारुप्योपस्थितिः प्रामाण्याश्रयत्तानस्यज्ञानानुमितिः तदन्यथानुपपत्त्येति। अनुमितस्यज्ञानस्य विषयं विनानुपपत्त्य
त्यर्थः॥ तत्सिद्धिः॥ प्रमासिद्धिः॥ तस्याः प्रमाया विषयं विनानुपपत्त्या विषयानुमितिरित्याह। विषयसिद्धिश्चेति। इयं च प्र
णाली स्वांतः प्रमाण्यादिसिध्यर्थ॥ अन्यथा प्रथमानुमित्यैवावच्छेदकतया प्रमादेर्विषयोकरणादितिध्येयं। अनन्वयिनी
ति। वह्निरयमित्याद्या विदित्यर्थः। वस्तुतस्तु गृहीताप आहमूले सामान्यत इति। सामान्यरूपेणावच्छिन्नविशेष्यावृत्तिप्रकारानवच्छि
न्नज्ञानविषय इत्यर्थः अन्वयिनासाध्यसिद्धाविदं वह्निज्ञानं प्रमेति व्यतिरेकिणा न साध्याप्रसिद्धिरित्यर्थः॥ ततस्त्वतिस्वरसात्॥ अ
न्वयिनो विशेषविषयत्वस्य टीकाकृतैव वक्ष्यमाणत्वाच्चिंत्यं चेति। साधनसाध्याधिकरणत्वविशिष्टस्योपस्थितिर्व्याप्तिग्रहे तं च तं इ
भावात्संदेहरूपव्यभिचारज्ञानाच्च न व्याप्तिग्रह इति भावः। विशिष्ट्याधिकरणोपस्थितिर्यत्र तत्र साध्याभावांशे संदेहरूपव्यभिचा
रज्ञानं च न प्रतिबंधकमित्याह। निश्चितेति। असंदेवैशिष्ट्यस्य प्रमविषय इति मतेन व्यभिचारमात्राभिनिराकरोतिनवेति॥ तथ्यत्वेन

गृहीते प्रमाविषयत्वाभावस्तावन्न गृहीतुं शक्यते यावन्न तस्मिन्प्रमाविषयत्वं न गृह्यते इत्याशयेन व्यभिचारज्ञानाभावमाह॰ तादृशे
ति। एतादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात्स्वरूपासिद्ध इति नवीनमतमनुसरन्नाह॰। अलीकस्येति। यथा चैतत्तथान्यथाख्यातिवादे
रूपधारविच्छेदेऽसद्वैशिष्ट्यभानवादिनोऽपि संसर्गमर्यादयैव तज्ज्ञानं न तु विधिनिषेधाधिकरणतया॰ तथा च तन्मतमप्यपास्तमेव न
व्यभिचारधीरित्यपि पीयूषशाखाप्यपेताह। वस्तुतस्त्विति विरुद्धव्याप्यधनापकत्वादिति॥ साध्यविरोधिप्रतियोगिकव्याप्यस्य पक्ष
त्वादित्यर्थः। संदिग्धे सपक्षत्वे विरोधिव्याप्तिरूपनिश्चायकत्वाभावे ग्रीष्मकालीन साधारणस्य व्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधकत्वपादोषत्वे च
सोऽपि तुल्यबलत्वाभावे दोषत्वं नास्तीति द्रष्टव्यम्। आशयमविदुषः शंकां निषेधति नत्वेनचेति॥ आशयं प्रकटयति प्रकरणलेवाद्रु
ज्ञानस्येति। वह्निविशेष्यवृत्तिप्रकारानवच्छिन्नज्ञानविषयद्रव्यत्वव्याप्तिनेतिशेषः। अत एवेति। वह्निविशेष्यवृत्तिप्रकारानवच्छि
न्नज्ञानविषयद्रव्यत्वव्यापिना कथं वह्न्यावृत्तिप्रकारानवच्छिन्नज्ञानस्यापि विशेष्यावृत्तित्वादिव्यापकतावच्छेदकाक्रान्ततया तादृशा
विषयकत्वानियमात्स्वानुमितेस्संगतमेवेदमिति चेत्॥ तथापि वस्तुगत्या वह्न्यावृत्तिप्रकारानवच्छिन्नज्ञानविषयः स्यात्तु वह्न्यावृत्तिप्र
कारानवच्छिन्नत्वं तद्धर्मः। न च पक्षधर्मताबलेन तद्विषयत्वं तन्मेवेति वाच्यम्॥ यद्विषयीकरणमन्तरेणानुमितिर्नोत्पद्यते तस्यैव पक्ष
धर्मताबललभ्यत्वादन्यथापि प्रसंगात् पक्षधर्मताबललभ्यस्याप्रकारतायात् त्वत्प्रकारकसाध्यप्रसिद्ध्यभावेन व्यतिरेकिणोऽनुपयोगादे
ति भेदः॥ उपनीतभानमाशय विशेष्यावृत्तिप्रकारानवच्छिन्नज्ञानविषयो वह्निरित्यनुमितेर्विशेष्यं वह्नित्वप्रकारकत्वसंभवात्॰ स्व
देशिनानुमितावुपनीतज्ञानाभ्युपगमे पक्षस्याभावात्॰ न चासिद्धव्यतिरेकिवैयर्थ्यम्। ज्ञानविशेष्यकवह्न्यावृत्तिप्रकारानवच्छि

विषइत्यर्थः। व्यापकेति॥ वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वाभाववत्त्वेतिशेषः। अत्र वष्ठे इकारादीनि पाठे व्यतिरेकिणि विषयतानियामकं व्य
प्यभावत्वमादिशब्दार्थः। वह्नित्वप्रकारकत्वे सतीति साध्येपि सत्त्वेनेन विवक्षितमित्याह। एवमिति। वह्नित्वप्रकारकत्वघटितप्रमा
णाभावसिद्ध्यर्थमाह॥ प्रकृतेति। स्वविशेष्यकवृत्तिवह्नित्वप्रकारकत्वस्यैव प्रसिद्धस्याभावः साध्य इत्यर्थः। ननु पचघटयोरभेदः व
ह्नित्वव्यधिकरणज्ञानेनापि वह्नित्वस्य प्रतिपादनादिसत आह। एवं सर्वे चेति। यत्र येन रूपेण ज्ञानं तत्र तेन इत्यर्थः। अन्यथेति॥ वह्न
ह्नित्वविरूपे अग्निमनन्तर्थावेति भावः। वह्निश्चेति। वह्नित्वप्रकारकस्येत्यर्थः। जलादीति॥ यद्यपि वह्नित्वप्रकारकत्वेन साध्यादि
तां तथाप्यवैनापि वार्यत इत्याशयः। नन्वत्र निरुक्तपर्यवसितवह्निधर्मिकस्याग्निवह्निर्वाणं ज्ञानं ज्ञानं वैविसंज्ञायस्यवारणायतस्य च समानध
र्मिकविरुद्धनानाप्रकारकत्वाभावतानत्वमर्थः। तत्र वचरमत्वानपदं व्यर्थं न वाच्यत्वात्तमेव विवक्षितमिति वाच्यं तत्रापि तत्राद्यभागवैय
र्थ्यात् स्वरूपसिद्धत्वेपि नवारकविशेषणानैर्वित्यात्। किंचातादृशसंज्ञापे साध्यत्वात् किंचिदपि न वारणायनदेयमित्याशंक्याह। नि
श्चयपदमिति। व्यर्थविशेषणानतयेति॥ आयाम गोस्वायत्येत्यर्थः। विशिष्टाभावेव्यर्थत्वासंभवात्॥ इदं चैव स्फुरति प्रतिभिप्रेम
। तद्विशेषणोपि प्रकृतेक्षसभावादिति विरुद्धप्रकारकधीपरतापरस्परविरुद्धप्रकारकभिन्नप्रत्यक्षपरतेत्यर्थः। तथा चेति।
भिन्नत्वात्तसमूहालंबनवारणायेत्यर्थः। तत्र विशिष्टाभावतयानाद्यभागवैयर्थ्यं। एतेन स्यप्रवर्त्तकत्वमतेतात्वासमूहालंब
नरूपसमरणोभ्रमांशेप्रमुपष्टसावेव्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षपदं। प्रत्यक्षे चनेदंतामोघइति भावः। इदंत्वप्रकारविरोधस्येति क्वचि
त्पाठः। तत्त्वविरुध्यतइति विरोधोविरुद्धं। तथा च इदंत्वस्यैव प्रकारविरुद्धस्य स्फुरणादित्यर्थः। ननु प्रत्यक्षे चेहेतोः सामानाधिकरण्येन वि

दी॰म॰
८१

रत्व प्रकारकाम्यत्वापेक्षया सप्रकारकाम्यत्वं लघ्विति चेत् इच्छानुविंतं प्रसक्तं त्वन्मतेऽर्थे उपादानप्रत्यक्षत्वेन प्रवृत्तिहेतुतायां स्मरणस्याप्र
वर्त्तकत्वादिप्रसंगेनाह॰ यद्वेति नयत्रापि सप्रकारकाम्यत्वमेव लघु हेतुरस्त्विति वाच्यम्॥ अथ षष्ठेदकपोरकथमीसेमावेत्यादिति भावः।
निश्चयत्वं जातिरिति। तथा च वह्निगुंजापुंजयोरभेदेन वह्निज्ञाने चेति संशयवारणाय निश्चयत्वमिति भावः। एतच्च भ्रमो वह्नाविति निश्चयस्या
चारणेनाव्याप्तिरिति जातिस्वीकारे पराकृतेन चाप्यत्रमितिप्रमाणव्याकोपे इति सत्तं निश्चयपदस्यव्यावर्त्यांतरं वक्तुं पूर्वोक्तमेव संयुक्तिक
मनुवदति। वस्तुतस्तु स्यादित्यन्ताने चैवं निश्चये सतः प्राप्तेनेन प्रश्नेन॰ फलेति। इदं च फलविशेष्यकतानस्य प्रवर्त्तकत्वपक्षे। विशिष्टेति विशि
ष्टस्य हेतोरभावस्यत्वादित्यर्थः॥ अत्रोति॥ इदमुपलक्षणं॥ किंतु प्रकारकत्वेनैव वह्निप्रमत्वारोपोदाहे स्यादित्येव यथार्थम। नच प्रम्हष्ट
तत्ताकत्वमनुपस्थाराणावारणायनेदिति वाच्यम्॰ प्रयत्नजनकत्वेनैव तत्कारणे दाहसामर्थ्यांशे वैयर्थ्यादित्यपि तेषां तस्य दहेति। इदं
वदाहार्थिप्रयत्नमभिप्रेत्याथातत्तु केचि। वस्तुतो ग्रवाच्येन वह्नित्वाभावाविषयकत्वे विशेषणेनैतद्वारणमिति ध्येयं। अतः इति।
अत्र वह्नित्वमिति निश्चयवारणाय वह्नित्वप्रकारकपदं अत्र वह्नित्वं नवेति संशयवारणाय निश्चयपदं यतः इत्यर्थः। नवम्नमेपा
ति। यद्यपि वह्निनादाहस्यरोपेदाहे समर्थ निरुक्तपि नैव विशिष्ट वह्नित्वे विषय एव तथापि तादात्म्येनेतराविशेषणादाहसमर्थनिरुक्तपि
तसमवायेदाहसमर्थवैशिष्ट्यप्रयाहे न विवक्षितः। तथा च नवीना दाहसमर्थस्य तादात्म्येनेतर विशेषणत्वान्योन्याश्रयः। दाहार्थीति विशे
षणोपेक्षया हेतुद्वये। यद्वा दित्तीपहताबेव व्यभिचारमाशंक्याह॰ न चेति। निर्णयत्व नियमादिति। इदं च संशयेधर्मिणोविशे
ष्यत्वं कोटेः प्रकारत्वं नियतमिति सिद्धांतमनुसृत्योक्तं वस्तुतो अनुमितो पर्वतो वह्निमान् पर्वते वह्निरिति वैलक्षण्यवसंशयेपि

रा॰म॰
८१

द्वैतत्वमेवोचितमिति ॥ नियमाद्वृत्तियानेनत्वचेत्सन्वयः ॥ ननु वह्नित्वाभाववद्विषयकत्वं यदि निश्चयपदार्थस्तदा भ्रमाश्र
मत्स्येपवह्नौ इतिसमूहालंबने व्यभिचारतादवस्थ्यमित आह ॥ समूहेति ॥ अंशभेदेवतत्रापि साध्यमस्त्येवेत्युक्तो मित्यर्थः
॥ नन्वत्र वह्नित्वंनवेति संशये भावांशे वह्नित्वप्रकारकेपि हृदस्संमथांशे वह्नित्वप्रकारकत्वं नास्ति ॥ तदभाववत्पक्षत्वमन्यथा
त्रवह्नित्वसंबंधइतिनिरुक्तेव्यभिचारस्यावश्यत्वे लेपतापत्तेः ॥ तदभाववह्नित्वाभाववद्दृदप्रेति ॥ हृदो न वह्निमान्वह्नित्वंनवेति सं
शयस्यवतैनैववारणेनिश्चयपदंव्यर्थमिति चेत् ॥ अत्रोच्यते ॥ वह्नित्वाभाववद्विषयकत्वाद्येनवह्नित्वसाक्षाद्विशेषणव
त्तयाहृदसमर्थभिन्नविषयकादन्यत्वंविवक्षितमितिनोक्तदोषः ॥ नदीहृदसंक्षेपः ॥ वह्नित्वाभाववद्वह्निविशेष्यकत्वाभावः ॥ प्रथम
साध्यार्थः वह्निविशेष्यकत्वाभावश्चतुर्थसाध्यार्थः हृदहृदसमर्थविषयकप्रत्यक्षेनकत्वे वह्नित्वप्रकारकत्वेवसतिवह्नि
त्वसाक्षाद्विशेषणतयाहृदसमर्थभिन्नविषयकादन्यत्वं प्रथमहेत्वर्थः ॥ तत्र वह्नितादात्म्यभ्रमवारणाय हृदहेत्यादि ॥ तादा
त्म्येनेतरविशेषणता हृदसमर्थनिरूपितसमवायमवगाहनेवह्नित्वप्रकारीकरोतीति ॥ वह्नित्वसाक्षाद्विशेषणकतयाहृदसमर्थ
भिन्नानवगाहित्वे चप्रत्यक्षत्वहेतुनयहेत्वर्थः ॥ नन्वत्र वह्नौ हृदप्रमित्यादिहेतुनिरुक्तहेत्वार्थे व्यभिचारः किंच ॥ द्वितीयतृतीययंच मथ भ्रमा
ध्येयत्वे निर्विकल्पकव्यर्थविशेषणतया नोक्तहेत्वप्रयोजने इति ॥ न ॥ एतद्दृश्वरसादेवात्र हृदहेत्यादिना खंडितहेतुपाहान स्यकोऽ ख
माणत्वातवत्वात तनिष्ठ प्रत्यक्ष्यापार्यतया वह्नौविसाध्यतया वक्ष्यतेनांश्रयाविषयः ॥ तथा वेदंत्वावगाहिवह्निप्रत्यक्षमिव

दि॰प्र॰
८२

यत्नादननिष्टसाधनमिष्टसाधनमित्यनुमितिरपि दाहसमर्थविषयकप्रवृत्तिहेतुः।– वह्नित्वावच्छि[illegible] गुञ्जापुञ्जेऽयं वह्निरित्यत्र व्यभिचारा
त् दाहहेतौ। अत्र वह्नित्वमित्यादिप्रत्यक्षे व्यभिचाराद्वह्नित्वेति। नन्वेवं विशेषणतया तत्तद्देवत्वप्रकारकत्वेन इह वह्नौ इष्टत्व
मित्यादावपि प्रत्यक्षस्य निवारणं। अनुमितौ व्यभिचारान्निश्चये इति। तदर्थं च प्रत्यक्षत्वात् न चोपनीतभानात्मके इष्टसाधनता प्रत्य
क्षे एवमपि व्यभिचार इति वाच्यम्।। लौकिकप्रत्यक्षत्वस्य विवक्षितत्वात् द्वितीयहेतुः इह वह्नौ इष्टत्वमित्यादौ व्यभिचाराद्दाहहेतौ। न
चैतावदेवास्त्विति वाच्यम्।। वह्नितादात्म्यारोपे वह्नित्वादात्म्यप्रतियोगित्वाभासमानापि संसर्गतया संसर्गप्रतियोगितया च न
भासमाने भासते चेति सर्वजनीनं।। तदेव चात्र विशेष्यमपेक्षितमिति तादृशाधर्मव्यभिचारान्निश्चयेति।। न चैवं एकत्र मिथ्याधर्मितापरस्य वि
न्द्वप्रकारकधीपरं।। तादृशात्मजनिते प्रवृत्तिवत्ताके स्मरणे व्यभिचाराद्वह्नित्वेति। न च विशेष्यनिष्ठसाधारणधर्मप्रकारकपर।।
यथा दाहहेतुस्पर्शाद्दाहसमर्थाप्रकारकत्वे यथाश्रुतमेव वह्नित्वप्रकारकत्वं निश्चयस्य तेन वह्नित्वविशेषणतया दाहसमर्थ
मिश्रविषयकत्वं विवक्षितं तथा वह्नौ इष्टत्वमित्यादौ व्यभिचाराद्यं। अयं घट इत्यादौ व्यभिचाराद्द्वितीयं विशेषणं। गुञ्जापुञ्जे
वह्नित्वेनेत्यादौ व्यभिचारात्तृतीयं विशेषणमिति दिक्।। नन्वेवं चेत् प्रवृत्तिविषयविशेष्यकमेव तावत् प्रवर्तकं। तथा च वह्नित्वप्रका
रके भ्रमे व्यभिचारवारणाय दाहसमर्थेति। वह्निगुञ्जयोर्द्वयोरितरसमवहितत्वेन व्यभिचारवारणाय वह्नित्वप्रकारकेति। सति स
मभिव्याहाराद्दाहसमर्थविषयप्रवृत्तिजनकत्वावच्छेदेन दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छेदेन च वह्नित्वप्रकारकत्वलाभात्।। न च गुञ्जा

राम॰
८२

क्यो धेको इति प्रमाण्यम स्वपसमस्तालं वं वेरन्यम मिवाम इति वाच्यम्।। दाहसमर्थविषयकप्रत्यक्षमात्रजननानुकूलवह्नित्वप्रकारक
त्ववन्निश्चयस्य दाहसमर्थमात्रविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकत्ववन्निश्चयस्यैव विवक्षितत्वात्। न च निश्चयपदवैयर्थ्यं प्रथमचतु
र्थमात्रविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकशाब्दादेः साध्यपोलत्तरप्रवेशात्।। वह्निविशेष्यकेः पर्वते वह्निर्गजो वेति संशयोत्तरवह्निहेतुर्विशेष्यहेतत्वेन वह्नित्व
व्यधिकरणस्य वक्तृहेतो जन्यत्वस्य प्रकारतया साध्यचतुष्टयाभावेन तत्रैव निश्चयपदप्रवेशात्। प्रथमचतुर्थचतुर्थसाध्ययोः
पि संशयस्य वह्निलाभाय निश्चयप्रकारीभवद्वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकोन। निश्चयप्रकारीभवद्वह्नित्ववद्विशेष्यकोनेत्यत्र
पर्यवसानेनैव निश्चयपदस्य सार्थकत्वात्। न च एकधर्म्मिकविरोधिनानाप्रकारकत्वानामप्रामाण्यं त्वेन निश्चयत्वे तत्र बाधभ्रमस्य
मतानन्तग्राहकस्यार्थं इति वाच्यं। विशिष्टाभावत्वात्र स्मज्ञानग्राहस्याप्रवेशात्तु: पद्यनिश्चयत्वं ज्ञातित्वेति नव्यर्थे तेतिवद इति ते
त्र प्रथमचतुर्थयोः स्तद्प्रवेशादिति दूषयति। एवं चमर्वेत्रेति। वह्निंगजन्यपरित्यादिलाभादित्यंतमनुवदति। यत्विति। वह्निवि
शेष्यके इत्यादि प्रवेशादित्यंतमनुवदति। निश्चयपदं चेति। तत्र अधिकरणेति।। तथा च वह्नित्वमधिकरणे संदिग्धस्य तत्राभावइति
भावः। इदमुपलक्षणं अपरसाध्यत्रयस्याप्यभावो दुष्टव्यः। तत्र यथा श्रुतेति निश्चयपदार्थमादायसंकोनिरस्यति। न चेति। दाह
त्वादिकमिति। प्रथमहेतौ दाहसमर्थविषयकप्रत्यक्षजनकत्वं। द्वितीयहेतौ च दाहसमर्थविशेष्यकत्वमिति। सार्थ्यः। प्रमुष्टेति। प्रमु
ष्टतत्ताकस्मरणात्मकपरामृष्टे इत्याकेप्रत्यक्षरूपेव वह्नित्वप्रकारके भ्रमे विशेष्यावृत्तिप्रकारकोनेति साध्यसत्वादिति भावः। अत्राप
नीति वह्नित्वम्यधिकरणेति वक्ष्यमाणेति साध्यत्रयस्य प्रमुष्टतत्ताकत्वाकवह्नित्वमत्त्वान्नव्व दाहेत्यादिकमनर्थकमेवेति स्फुटत्वात्

वि॰म॰ ८३

येक्षपरत्वोक्तं ग्रंथविरोधं चा स्थितिस्यादिना दोषत्वेनाभ्युपेत्यपततीयसाध्ये निश्चयपयवं दूषयति। विशेष्यावृत्ती॥ ति। विशेष्यावृत्तिवह्नि
त्वप्रकारकत्वाभावस्य वह्निधर्मिकसंशयेसत्वात ह्यारणाय निश्चयपदव्यर्थमित्यर्थः। प्रकारांतरशीवेनेति त्वेयेववह्नित्वस्यप्रवेशि
तत्वादितिभावः॥ इदमुपलक्षणं अवच्छिन्नेति साध्येपि इदंतात्पर्यति प्रकारविशेषणस्य सामर्थ्य वह्नित्वेस्वरूपभिचारवारकस्याव
च्छेदकत्वे उक्तसंशये साध्यसत्वेन निश्चयपदं व्यर्थमित्यपि बोध्यं। यत्र भ्रमाभ्रमसाधारणप्रमात्वं न वाराणाय वह्नित्वप्रकारकपदं मिति
यत्वत्यादिनानादित्। तद्गुणकोभेदाभेदेन न तत्रसाध्यसत्वादित्यपि द्रष्टव्यं विशेष्यतानस्येति। विशिष्टप्रत्यक्षस्येत्यर्थः। अभेदेति॥
अभेदविषयकत्वनियमेत्यर्थः। प्रमुखेति तथा चदाहसमर्थविषयकेति व्यर्थं प्रयत्नजनकत्वेनैव तत्कारणात् इतिभावः। निश्चयप्रका
रीभवदित्यादिरूपपि तुमनुवदतिः यदपीति। तत्कालीनेति इदमुपलक्षणं स्वसमानविशेष्यकेत्यपि देयं। अन्यथा वसंतरगोचरवह्नि
त्वप्रकारकनिश्चयसमानकालोक्तसंशयापत्तावृत्तेरिति। अप्रसिद्धिरिति। ताद्दशप्रकारत्वच वह्नित्वस्य निश्चयः। तथा च तादृशभावाप्र
सिद्ध्या तत्घटितभिचारवारणायैवस्तो निश्चयपदं व्यर्थमिति भवः। यद्यपि स्वसमानाधिकरणस्वसमानविशेष्यकनिश्चयप्रका
रत्वविशेषितवह्नित्वस्यस्वकालेऽभावोयत्र तद्विशेष्यकत्वाभावस्य तादृशवह्नित्ववतः स्वकालेयत्र ज्ञाने विशेष्यत्वेनास्तित द्
भावस्यैवसाध्यत्वेनायं दोषः तथापि स्वशब्देन निश्चयाभिधाने संशयेसाध्यमेवेति न तथात्वाप्तिः स्वशब्देन स्वसमभिव्याहृत तत्परतया
ह्यविनसंशयपरत्वे कविशेषनिश्चयपरत्वेऽननुगमादनुमानाप्रवृत्तेरिति दूषणं द्रष्टव्यं। दाहसमर्थमात्रविशेष्यकवह्नित्वप्रकार
कनिश्चयत्वेपि तोयेहेतौ मात्रपदेनैव विपरीतसमर्हत्वेन वारणो वह्नित्वप्रकारकपदं व्यर्थमितिवेचितं। दाहसमर्थविषयकत्वेन

मास॰ ८३

नानुकूलवह्नित्वप्रकारकतावच्छिन्नत्वघटत्वादिसत्त्वेवक्ता इति पक्षमात्रमनल्पमसम्बद्धालवृन्ते गुंजांशे देवाव्डः स्वसाधनताग्रहात्तव्य
भिचारः दुःसाधनताज्ञानेमतितदंशे प्रपञ्चाभावादिसत्त्वे । एवौकत्वसमानवत हेतनालवते । अत्राहेति । विरुद्धप्रकारकपरत्वादिति ।
विरुद्धप्रकारकप्रत्यक्षपरत्वादिसर्थः । तेन प्रमुष्टतत्ताकस्मरणरूपसमेतो न व्यभिचारः । अत एवाग्रे विरुद्धप्रकारकज्ञाने ति वक्ष्यति । वि
रुद्धप्रकारकप्रत्यक्षेतिनदर्थः । अत्र वह्नित्वाभाववच्छिन्नविशेष्यकत्वाभावाद्वेव वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वाभावेद्वसाध्ये दाहसमर्थविष
यकप्रयत्नजनकप्रत्यक्षत्वं आद्यो हेतुः प्रत्यक्षत्वाप्रवेशे इष्टसाधनतानुमितौ व्यभिचारात् ॥ इतरविशेषणानि निरूपितवह्नित्वप्रका
रकविरुद्धप्रकारकभिन्नप्रत्यक्षत्वं द्वितीयो हेतुः । अनिरूपिते तत्प्रत्याप्रवेशे इह वह्नौ तत्प्रमिताविव व्यभिचारात् । प्रत्यक्षत्वाप्रवेशे प्रमुष्टतत्ता
कभ्रमरूपस्मारणे व्यभिचारात् ॥ दाहसमर्थविशेष्यकत्वं तृतीयो हेतुः ॥ इतरविशेषणानि निरूपितवह्नित्वप्रकारकविरुद्धप्रकारक
त्वात्यभाववत्प्रत्यक्षत्वं चतुर्थो हेतुः । तत्र च विशेषणासंबंधितीय हेताविवतथे । ननु द्वितीयसाध्यस्य घटत्वाश्रितत्वे पंवह्नि दूष्यभि
स्तत्र व्यभिचारः । वह्निरत्नातिनिश्चयत्वासेवरमाभ्यां सहपीन तत्प्रत्यक्षेनु स्यात् वह्निरिसत्त्व व्यभिचारश्च वा इदन्ताख्येतिप्रकारविशेषणेए
तद्रूपवानयं वह्निरित्यत्र व्यभिचारः । विशेष्यनिरूपिते इदन्ताख्येति विशेषणे इहापूर्ववह्नित्वसामान्यधर्मत्वे व्यभिचारः ॥ न स्वजन्यप्रथ
त्नविषये विरुद्धवह्नित्वेनोरस्वाख्यप्रकारकोनेति साध्यार्थत्वात् । तत्र च दाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकत्वं वह्नित्वप्रकारकत्वे सति
विरुद्धप्रकारकभिन्नत्वं दाहसमर्थविशेष्यकत्वं वह्नित्वप्रकारकत्वे सति विरुद्धप्रकारकत्वासंताभाववत्त्वं च हेतवोऽतेपाः । एवमेवयं
वंमध्येष्टवसाध्यं एतत्रवचततयोर्हेतवः । विशेष्यावृत्तिवह्नित्वप्रकारकोनेति च साध्यं तृतीयं । नत्र च दाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकं

स्य इतरविशेषणानि कृत्यपि तन्व द्रिक्त्वप्रकारकत्वे सति विरुद्धप्रकारकभिन्नप्रत्यक्षत्वं दाहसमये विशेष्यकत्वं इतरविशेषणानि कृत्यपित
वन्हित्वप्रकारकत्वे सति विरुद्धप्रकारकत्वाभावत्ताभाववत्प्रत्यक्षत्वं च हेतवो तेषां अत्र चेत्यत्र वन्हीत्यत्र वे इदन्ताघटितसाध्यानाम
प्रामाण्यं बोध्यते अनुमाने तु पर्वते तानि साध्यप्रसिद्धिः तैश्चैव व्यतिरेकव्याप्तिग्रहसंभवः एवैवं यथा तथापि साध्यप्रसिद्ध्यधिकरणं च प
क्षे हेतोः सत्त्वेन तानि तच्चेद्व्यानुमानमप्युपयुक्तमेवेति भावः। तद्व्यापकतया कालिकत्वात् व्यापकतया न स्यादि साध्यलक्षणास्या
नुपपन्नत्वेन दुःखानुमानमित्यपि दूषणं॥ यमिसन नन्नर्के चिदिति चेष्ठः॥ तद्भाववत्त्वेनेति तद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन तद्धर्मावच्छिन्नस्याभा
वः सिध्यतीत्यर्थः। अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावपरतया इदं योजमिति केचित्॥ तेन। गुणत्वावच्छिन्नदुःखाभावाभावस्य केवलान्वयित
या व्यतिरेकित्वायोगादिति॥ ननु द्रव्यत्वव्यापकतया संयोगाभावो गृहीत इति संयोगेन द्रव्यत्वाभावानुमानापत्तिः॥ न च तत्र वभावप्रतियो
गिव्यधिकरणत्वविशेषणान्नैष दोष इति वाच्यं। विभागाभावप्रतिसंयोगाभावस्य व्यापकत्वेन गृहीतेऽपि तत्प्रतिप्रतियोग्यविकरणस्य तव्य
व्यापकत्वायत्तात् संयोगेन विभागानुमानापत्तेरित्यत आह इत्यनुमानपरिच्छेद इति॥ प्रतियोग्यधिकरणस्य यद्धर्मावच्छिन्नोप
स्थितिकस्य यत्संबंधावच्छिन्नस्य व्यापकतया यद्धर्मावच्छिन्नस्याभावो यत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकः प्रतियोग्यधिकरणो गृ
हीतस्तत्संबंधतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववत्तत्संबंधवत्तात्तद्धर्मावच्छिन्नेन तेन सिध्यतीति निर्गलितेनोक्तदोषो न ना स
वधतेदादिकमादायाति प्रसंग इति भावः। ननु यथाश्रुतं इतरत्र अतिमूलमसंगतं। आकाशादि इतरस्य स्पर्शादेः सत्वेपि आकाशत्वाभाव
स्यातत्वात् इतरस्याहस्येन हेतुपरत्वे तद्व्यापकतया आकाशत्वाभावग्रहेपि इतरत्वासंत्वाभावः सिद्ध्यन्नपि तान्योन्याभावइस्यत